

ALAY KÖŞKÜ YAKINLARINDA BÂBÎÂLÎ'NİN OLUŞUMU VE SÜLEYMANİYE'DE BİR SADRAZAM SARAYI

Tarihçiler uzun süredir Bâb-ı Âli (Bâb-ı Âsafî, Sadrazam Kapısı veya Paşa Kapısı) olarak bilinen sadaret dâiresinin Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında (Mayıs 1718 – Eylül 1730) şekillendiğini kabul etmekte. İlk olarak İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* adlı kitabının ilgili bölümünde (1948), hemen ardından da Tayyip Gökbilgin *İslam Ansiklopedisi* için kaleme aldığı “Bâbîâlî” maddesinde (1949), İbrahim'in, devlet yönetiminin en üst makamı olan sadaret dâiresini yeniden düzenlediğini; bunu, Divân-ı Hümayûn'u tamamen kendi denetimine alıp, mekân olarak da kendi sarayına taşıyarak gerçekleştirdiğini savunmuşlardı.¹ Bu bağlamda İbrahim Paşa'nın yönetime “kendi adamlarını” (yani kapı/hane halkından ve ailesinden kimseleri) yerleştirmesi usulünün de başını çektiği vurgulanmıştır. 1960 yılında Jean Deny, büyük ölçüde Uzunçarşılı ile Gökbilgin'den hareketle, ama Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmanî*'deki 1897 tarihli makalesine de atıfta bulunarak kaleme aldığı *Encyclopedia of Islam* maddesinde, “aynı zamanda sadrazamın özel ikametgâhı olan ve önceleri gezginci bir nitelik taşıyan ([bir saraydan diğerine] kolayca nakledilebilmesi öngörülen) Kapı'nın, yarı-özel bir mekân olma özelliğini zamanla yitirdiğini ve Pasarofça Antlaşması'ndan sonra, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın kayınpederi III. Ahmed ile birlikte Edirne'den İstanbul'a döndüğü 1718 tarihinden itibaren, artık resmiyet kazanacak [Bâbîâlî] adıyla *tesis edildiği*” görüşünü tekrarlamıştır.²

Kalıcı bir sadaret dâiresinin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığına dair, aynı derecede yetkin bir başka açıklama tarzı daha mevcuttur ve Derviş Mehmed Paşa'nın 17. yüzyıl ortalarındaki sadaret dönemi (Mart 1653 – Kasım 1654) ile ilişkilidir.³ Nitekim, Uzunçarşılı da, sadrazam sarayı ve hane halkı konusunda daha önce zikrettiğimiz değerlendirmeleri çerçevesinde,

(Kasım 1616 – Ocak 1619 ile Aralık 1626 – Nisan 1628 olmak üzere iki dönem sadaret görevini üstlenen) Halil Paşa'nın eski sarayının 1654'de Derviş Mehmed'in kendi parasıyla yenilendiğini ve sadrazamlar için artık geçici olmayacak bir ikametgâh-makam külliyesine dönüştürüldüğünü ileri sürmüştür.⁴ Bu sarayın Alay Köşkü'nün "karşısında", sonradan Kum Meydanı adını alan yerde olduğu söylenir.

Gene Uzunçarşılı, Köprülü Mehmed Paşa'nın (Eylül 1655 – Ekim 1661), sadaret mührünü aldıktan sonra Alay Köşkü karşısında (*öninde*) ve (sonradan yıkılan) Soğukçeşme Kapısı yakınlarında (*kurbinde*) diye tarif edilen aynı *mîrî* saraya taşındığına işaret etmektedir.⁵ Bu ifade, hem Derviş Mehmed Paşa'nın kalıcı bir sadaret dâiresi inşasındaki rolünü, hem de sadrazamın ikametgâh-makamı ile hane halkının siyasi arenada (yeniden) ağırlık kazanmasının Köprülü Mehmed Paşa zamanında gerçekleştiği yolunda bir üçüncü görüşü destekleyecektir.⁶ Gerek sultanların altından geçen tören alaylarını seyretmek için yerleştikleri fevkani Alay Köşkü, gerekse hemen yakınındaki Soğukçeşme Kapısı, Topkapı Sarayı'nın kara surları (*sur-ı sultânî*) üzerinde yer alıyordu.

BAZI HISTORİYOGRAFİK SORUNLAR

İlk bakışta bu saptamalarda işaret edilen tarihler ve kişiler, şüphesiz söz konusu ansiklopedik makalelere de güvenilirlik kazandırmaktadır. Oysa, sadece sadrazam kapısının (hane halkının) padişahıinkinden ayrılma zamanı (daha doğrusu, süreci) değil, sadrazam saray(lar)ının 1654'ten önceki ve sonraki yer(ler)i de bugün belirsizliğini korumaktadır. Bu durum bir ölçüde sadrazamlara tahsis edilen saraylar konusunda yazan çağdaş tarihçilerin değerlendirmelerini sık sık 17. ve 18. yüzyıl vakanüvislerine, özellikle Nâ'imâ, Fındıklılı Mehmed ya da Râşid'e dayandırılmalarından kaynaklanmaktadır. Problem şu ki, sözü edilen saraylar *mîrî* saraylardı ve yüksek devlet ricâli arasında sürekli el değiştiriyorlardı. Bu nedenle vakanüvisler söz konusu sarayları ne gerçekçi olarak tasvir etmeye, ne de bulundukları yeri kesin olarak tarife fazla dikkat ve özen göstermemişlerdi. Dahası, genellikle Topkapı Sarayı ile Ayasofya/Hippodrom bölgesinde, Divânyolu üzerinde ve Süleymaniye çevresinde yer alan bu görkemli ahşap yapılar sık sık, şehrin

büyük bölümünü silip süpüren korkunç yangınlarla yok olup gidiyor; yerlerinde inşa edilen yeni saraylar ise genellikle o sırada yükselmekte olan başka devlet görevlilerine tahsis ediliyor ve artık yeni sahiplerinin adlarıyla tanınıyorlardı. Aslında bu yangınların birçoğu doğrudan sadrazam saraylarında başlıyordu.⁷ Sadaret makamı o sırada her neresiyse etrafında toplanan isyancı yeniçerilerin ilk işi, sarayı ateşe vermek olurdu. İsyancılar sadrazamı devirmeyi ya da bazen öldürmeyi başardıklarında, halefi civardaki bir başka saraya yerleşir, bu arada hasar gören saray da tekrar işlevine kavuşabilmek için yenilenmeyi beklerdi. Bu yüzdendir ki, tespit edebildiğimiz çok sayıda sadrazam sarayından ayakta kalabilmiş sadece iki yapı, imparatorluk sarayının kara surları boyunca sahile inen yolu Divânyolu'na bağlayan kesişme noktasında bulunan bir Taşoda ile Hippodrom'un batı tarafına inşa edilen İbrahim Paşa Sarayı, günümüze ulaşabilmiş bulunuyor.⁸

Bir sonraki bölümde, önce Topkapı Sarayı civarında, çoğu zaman sadece Alay Köşkü'nün "karşısında" ya da "altında" olarak tarif edilip daha fazlası belirtilmeyen sadrazam saraylarının 1654'ten 1730'a kadar bıraktıkları izlere işaret edeceğim. Bu eskiz, padişah sarayının yakınlarında bulunan sadrazam saraylarına değinen tüm birincil kaynakların kapsamlı bir dökümü olmadığı gibi, dönemin tüm sadrazamlarını ve herbirinin ikamet ettikleri sarayların mevkilerini burada eksiksiz olarak tespit etmek iddiasında da değildir. Öte yandan, tarihçilerin bugüne kadar yararlandıkları 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başı vekâynâmelerindeki bazı ipuçlarını, 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Alay Köşkü civarında gerçekleşen çeşitli resmigeçit alaylarına dair anlatımların sunduğu bazı topografik bilgilerle tamamlayarak Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın makamı ve ikametgâhı olmuş saraylar için nirengi noktası olabilecek sokakları, meydanları ve bazı yapıları belirleyebildim. Bu bağlamda Ayasofya ve Hippodrom çevresini çalışan Bizans tarihçilerinin saptamaları da özellikle yönlendirici oldu. Bir ilk tespit olarak, söz konusu sadrazam saraylarının yer aldığı yedi ana mevki, parsel ya da arsadan söz edebiliriz. Bunların tümünü aşağıda sık sık başvuracağım bir harita üzerinde belirttim (bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin yayınladığı 19. *Asırda İstanbul Haritası*'ndan (1978) yola çıkan, Resim 1'de, 1-7 numaralı parseller). Elimizde daha eski ve gü-

Resim 1. Arsa 1-7, Sadrazam saraylarının bulunduğu başlıca yedi mevki. Ekrem Hakkı Ayverdi,
19. Asırda İstanbul Haritası

İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1978 (1958).

venilir haritalar olmadığından, bu yörenin 1880'lerdeki halini gösteren bir haritadan yararlanmak zorundayım.

Elinizdeki makalenin ikinci bölümünde, Stéphane Yerasimos'un ortaya çıkarıp 2004'de benimle paylaştığı bir vakıf belgesi üzerinde yoğunlaşacağım. Bu belge, Sadrazam Siyavuş Paşa (ö. 1593) tarafından 16. yüzyıl sonlarında inşa edilen ve 1650'lerde hâlâ kullanılmakta olan anıtsal bir sadrazam sarayını Süleymaniye (Küçükpazar?) bölgesine yerleştirmemizi sağlıyor.⁹ Siyavuş Paşa'nın varislerinden 17. yüzyılın ortasında Sadrazam [Kara] [Dev] Murad Paşa'nın satın aldığı bu ahşap saray, üç avlu etrafında düzenlenmiş yapı gruplarıyla, bilinen diğer 16. yüzyıl vezir saraylarıyla karşılaştırılabilir özellikler taşımaktadır.¹⁰ Dahası, söz konusu saray sadrazamın idâri yardımcılarına ait dâireleri de içermektedir –ki bu gelişme bu güne kadar sadrazamın Divân-ı Hümâyûn'u kontrolü altına alma çabalarına ilişkin bir işaret olarak yorumlanmış ve bir yüzyıl sonrasına tarihlenmiştir. Bu belgeden hareketle, Derviş Mehmed göreve gelmeden kısa süre önce ve hemen sonra olmak üzere iki kez sadrazam olmuş olan Murad Paşa'nın (Mayıs 1649 – Ağustos 1650 ile Mayıs – Ağustos 1655) Topkapı Sarayı'na nispeten uzak bir yerdeki bir sarayın sadrazamlara muhassas kalıcı bir Paşa Kapısı olarak tahsis edilmesini gündeme getirmiş olduğunu göstermeye çalışacağım. Gelecekte benzer vakıf belgelerine dayandırılarak yapılacak çalışmalar hem bu anıtsal saraylara, hem de Bâbüâli'nin oluşumuna daha fazla ışık tutabilecektir.

I. İMPARATORLUK SARAYINA YAKIN SADRAZAM SARAYLARI

1. Ayasofya ile Hippodrom (Atmeydanı) bölgesindeki saraylar

Gustav Bayerle, büyük ölçüde kendisinden yarım yüzyıl önce bu konuyu irdelemiş olan Uzunçarşılı, Gökbilgin ve Deny'e dayanarak, "asıl önemli konuların, daha fazla mahremiyet gerektirdikleri için, sadrazamın [Köprülü Mehmed Paşa] kendi ikametgâhındaki 'ikinci divânı'nda görüşülebildiğini, [Topkapı Sarayı'ndaki] olağan Divân'm ise göreve atama ve görevden uzaklaştırma gibi rutin meselelerinin tartışıldığı toplantılara dönüştüğü" görüşünü ileri sürer.¹¹ Bu yorum da, yukarıda söz ettiğimiz, sadrazam sarayı ve kapıhalkının siyasi arenaya (yeniden) katılımının Köprülü

Mehmed Paşa zamanında gerçekleştiği düşüncesiyle uyum içersindedir. Evet, Topkapı Sarayı'ndaki divân toplantılarının ikindi ezanıyla sona ermesi âdettendi.¹² Divân toplantısı dağıldıktan sonra, sadrazamlar arza gerek duyulmayan konuları kendi makamlarında hallederlerdi. Diğer yandan, salı ve perşembe günleri dışında ikindi ezanından sonra sadrazam sarayında yapılan bu toplantıların *ikindi divânı* olarak bilinmesi, Köprülü'nün göreve gelmesinin yüz küsur yıl öncesine dayanır. I. Süleyman, gözdesi (Makbûl ve Maktûl) İbrahim Paşa'ya Divân'ı kendi ikametgâhında toplama ayrıcalığı tanımış; o sırada "bu yenilik herkesi şaşkına çevirmişti."¹³

Kaldı ki bu, İbrahim'in henüz padişahın özel hizmetinde bir ağa olduğu zamanlardan başlayarak kazandığı tek imtiyâz değildi. Her şeyden önce sarayını (Hippodrom'un batı kenarında) Atmeydanı'na hâkim bir mevkiye yerleştirmesine izin verilmişti. 1521-22 yıllarında tamamlanan İbrahim Paşa Sarayı kârgir bir yapı olduğu için bugüne kadar ayakta kalabilmiştir (Parsel 1). İbrahim sadrazam olduktan sonra nikâhını burada kutlamakla kalmamış, sarayını hânedanın zaman zaman sahneye çıktığı bir tiyatroya dönüştürme cesaretini de göstermişti.¹⁴ İbrahim Paşa öldürüldükten otuz yıl sonra, 1567 yılında, sarayı Zal Mahmud Paşa ile (II. Selim'in kızı) Şah Sultan'a tahsis edilmişti. Çift 1580 yılında öldü; hemen sonrasında ve 17. yüzyıl boyunca sarayın bir kısmı acemi oğlanlar kışlası, bir kısmı da hânedana yakın yüksek rütbeli askeri-bürokratların ikametgâhı ya da makamı olarak kullanıldı.¹⁵ 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren İbrahim Paşa Sarayı'nın bazı bölümlerinin dokumahâne, boyahâne, mehterhâne, defterhâne, ambar, ahır, hapis hâne, tımarhâne ve hattâ hayvanat bahçesi olarak kullanıldığını görüyoruz.¹⁶

Diğer yandan, İbrahim Paşa Sarayı'nın yanında, hemen kuzeyinde, Antiochus Sarayı (ve/ya Euphemia Martirionu Kilisesi) ve önündeki kolonlu rotunda olarak tespit edilmiş Bizans kalıntıları üzerinde inşa edilmiş olan bir başka Osmanlı vezir sarayı olduğu anlaşılıyor (Parsel 2). Civardaki Binbirdirek Sarnıcı üzerinde de bazı anıtsal saraylar, konaklar olduğu bilinir. Bunlardan bir tanesi Kapudan-ı Deryâ Damad Fazlı Paşa'mın (ö. 1657) sarayı idi; bu yapı 1660 yangınında zarar görmüş, ancak bazı bölümleri kullanılmaya devam etmişti. Aradan bir yüzyıl geçtikten sonra, Jean-Baptiste Hilaire (1753-1822) ile Antoine-Ignace Melling (1763-1831), İbrahim Paşa Sarayı'nın kuzeyinde,

ama çevreye göre daha yüksek seviyede anıtsal saray yapıları resmetmişlerdir. Oysa 1700-11 yıllarında İstanbul'da bulunan Cornelius Loos, Atmeydanı'nı resmettiği resimde bu yapıların öncüllerinin meydan ile hemzemin olduğunu göstermişti. Bu alana, yüzyıl ortalarında, civardaki cami inşaatları sırasında hafriyatlardan çıkan toprağın yığıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷ Bir muamma olmaya devam eden bu görkemli ahşap yapılar, sadrazamlar arasında sıklıkla el değiştiren saraylar ile ilişkili olabilir mi? Bu ve benzeri sorulara ancak yeni çalışmalar ışığında yanıt verilebilir.

1570'lerin ilk yıllarında Ayasofya semtinde inşa edilen çok sayıda saraylarından birini, Hippodrom'un doğu tarafında, İbrahim Paşa Sarayı karşısına gelecek bir alanda yaptıran Sokollu Mehmed Paşa gibi, diğer bazı vezirler de bu dönemde Topkapı Sarayı'na çok yakın yerlerde, çoğu Mimar Sinan tarafından inşa edilen saraylara yerleştiler.¹⁸ Sinan'ın otobiyografik risâlelerinde Ayasofya/Hippodrom bölgesinde inşa ettiği sadrazam sarayları arasında Rüstem Paşa'mn, [Semiz] Ali Paşa'nın ve [Güzel] Ahmed Paşa'nın sarayları sıralanmıştır.¹⁹ Bazı başka kaynaklara bakılırsa, bu listeye Ayşe Sultan, Hançerli Sultan, Behram Paşa, Kapudan Sinan Paşa saraylarını ve belki başka sarayları da eklemek gerekir. Freshfield Albümü'nde yer alan Lambert de Vos'un 1574 tarihli bir suluboya resminde, biri Hippodrom/Atmeydam'mn doğu kenarında (şimdi Sultan Ahmed Camisi ile türbesinin bulunduğu yerde), diğeri de kuzeybatı ucunda (Mese/Divânyolu'nun bir dirsek yaparak Ayasofya yönüne döndüğü noktada) olmak üzere iki anıtsal yapının bazı bölümleri görülür (Resim 2).²⁰ Çok katlı, karmaşık bir grup binadan oluşan ikinci yapı, dış cephesi mermer kaplı tuğla örgülü bir Bizans yapısına Osmanlıların ahşap dikmeli, korkuluklu çıkımlar eklediklerini düşündürmektedir. Kiremit kaplı çatılarla örtülü çıkımlar, tek ya da iki katlı tasvir edilmiştir.²¹ Bu yapı Matrakçı Nasuh'un 1537-38 tarihli İstanbul minyatüründe Ayasofya'nın hemen yanında yer alan anıtsal yapı ile ilişkilendirilebileceği gibi, 1582 tarihli *Surnâme*'de, İbrahim Paşa Sarayı'nın kuzeyinde resmedilen aşı boyalı ahşap dikmeli seyirci galerileri ile de ilişkili olabilir.²² Ben bütün bunların Parsel 3'e işaret ettiğini iddia edeceğim. Ancak bir sonraki bölümde görüleceği gibi bu yapının hem fonksiyonu, hem de yeri konusunda Bizantinistler arasında bir tartışma süregelmekte.

Bu arada, yukarıda söz edilen Taşoda, bölgede bulunan sadrazam saraylarından bugüne gelebilen bir yapı parçası olarak dikkat çekmektedir (Parsel 4). Günümüzde Alemdar Yokuşu ile Yerebatan Caddesi'nin keşiştiği yere yakın bir noktada bulunan ve bir saklama odası, depo olduğu anlaşılan bu Taşoda, Bazilika Sarnıcı üzerine inşa edilmiş (ve olasılıkla Parsel 3'ün bir kısmı ile Parsel 4'ün büyük bir bölümünü kaplayan) Yerebatan/Suyabatan Sarayı'nın parçası olabilir mi?²³ Bu saray müstakil bir yapı mıydı? Yoksa sarnıç ve üzerindeki (muhtemelen Bizans kalıntılarıyla dolu) geniş alan, sadece civardaki sarayların ahır ve ambar gibi çeşitli müştemilât binaları için mi kullanılmıştı? Almaşık bir duvar örgüsüne sahip olan Taşoda'nın temelinde, Osmanlıların değişik dönemlerde yenilediği bir Bizans yapısı bulunduğu anlaşılıyor; sivri uçlu hafifletme kemerleriyle taçlandırılan dikdörtgen pencerelerin görüldüğü üst yapıyı tarihlemek ise dikkatli bir çalışma yapmadan oldukça güç. Günümüzde Taşoda, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın karısı ve III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'ın ilk kocası Silâhdâr Ali Paşa'yla ilişkilendirilmektedir; ancak bu iddia belgelenebilmiş değildir.²⁴ Dönemin vekâyinâmelerinde adı ender olarak geçen Yerebatan Sarayı gibi Taşoda da, soylu karısı Fatma Sultan aracılığıyla, sonunda Damad İbrahim Paşa'nın ikametgâh-makamının parçası olmuş olabilir.²⁵ Aşağıda göreceğimiz gibi, Topkapı Sarayı yakınlarındaki iki büyük işlek caddenin birleştiği noktada yer alan Parsel 4, ilk bakışta yeri tam olarak belirlenemeyen diğer bütün vezir saraylarının tanımınlanması ve haritaya yerleştirilmesi açısından tâyin edici önemdedir. İkametgâhlarını kalıcı olarak sadaret makamına dönüştürdüklerine inanılan Derviş Paşa ile İbrahim Paşa'nın saray(lar)ı bu noktadan pek uzakta değildir. Peki, ama tam neredeydi bu saray(lar)? İki değil, üç saray mı söz konusuydu? Yoksa tek bir saray mı vardı?

Sadrazam saraylarının yeri olabilecek diğer iki parsel (yani Alay Köşkü'nün karşısındaki ya da altındaki Parsel 5 ile kara surlarına paralel yokuşun altındaki Bâb-ı Âhen/Temürkapu'nun karşısındaki Parsel 6) üzerinde yer almış yapıları dönemin vakantüslerinin verdiği çeşitli ipuçları aracılığıyla araştırmayı sürdürürken Yerebatan Sarayı'na tekrar döneceğim. Bu sarayın 17.-18. yüzyıllardaki tarihi, büyük ölçüde zamanın sisleri ardında

Resim 2. 1574 tarihli, Lambert de Vos'a atfedilen desen.

Freshfield Album, Cambridge, Trinity College Library Inv. MS o.17 2, y. 20.

gizli kalmaya devam etse de, sürekli değişen sahipleri aracılığıyla civarındaki diğer sarayların tespiti için ilginç bağlantılar sunmaktadır.

2. Alay Köşkü'nün "karşısı" ya da "altındaki" saraylar (ve Arslanhâne[ler]'e, Nallı Mescid'e, Temürkapu'ya göndermeler)

Derviş Mehmed Paşa'yı, sadaret dâiresine kalıcı bir saray inşa eden ilk sadrazam olarak tespit eden geleneksel kanı, Nâ'imâ Mustafa Efendi'nin *Ravzatü'l-Hüseyn fî hulâsat-i ahhârî'l-hâfıkayn* (Târih-i Nâ'imâ) adlı eserine dayanır. Söz konusu sarayı Temürkapu Sarayı olarak belirleyen saptama da gene Nâ'imâ kaynaklıdır. Ancak, bu saray(lar) ile ilişkili olarak adı geçen üç yapı, yani Arslanhâne, Nallı Mescid (Parsel 5'in üst köşesinde ve bugün ayakta) ve Temürkapu, başka bağlamlarda Nâ'imâ tarafından tekrar tekrar gündeme getirilmiş olsa da, bu işaretler bazı günümüz tarihçileri tarafından yanlış okunmuşa benzemektedir.

1704'te tamamlanan *Târih-i Nâ'imâ*, 1591'den 1660'a kadar gerçekleşen olayları kapsar. Bir saray vakanüvisi olarak Nâ'imâ Mustafa Efendi vezir sarayları hakkında emsallerine kıyasla biraz daha dikkatli ve ayrıntılı bilgi vermiştir. Bu anlatıma göre Derviş Mehmed Paşa, Mayıs 1653'de, o sıralar geçici olarak ikamet ettiği Kadırga Sarayı'nı terk etmiş, (Damad Lâdikli) Bayram Paşa'nın Arslanhâne arkasındaki sarayına yerleşmişti.²⁶ Evliyâ Çelebi de Sadrazam Bayram Paşa'nın (Şubat 1637 – Ağustos 1638) Ayasofya yakınlarındaki bir sarayda ikamet ettiğini söyler, ancak bu sarayın (karısı) Hânzâde Sultan'ın sarayı olduğuna vurgu yapar. Oysa, gene Nâ'imâ'dan, söz konusu Bayram Paşa sarayında Derviş Mehmed Paşa'dan kısa bir süre önce sadrazam olan Melek Ahmed Paşa'nın da (Ağustos 1650 – Ağustos 1651) oturmuş olduğunu öğreniyoruz. Bir başka yerde Evliyâ, Melek Ahmed Paşa'nın kendi adıyla bilinen sarayını da Ayasofya yakınlarına yerleştirmiş, ama bu iki sarayı ne birbirleriyle, ne de Arslanhâne ile ilişkilendirmişti. Evliyâ ile Nâ'imâ'nın bu farklı ifadeleri, biri hânedan üyeleri, diğeri de ricâl arasında el değiştiren iki farklı saraya işaret etmekte olabileceği gibi, her iki paşanın da ikiye farklı sarayı olabileceğini de akla getirmektedir. Başka bazı belgelere de dayanarak, Bayram'ın biri Alay Köşkü civarında Hânzâde Sultan'ın sarayı olarak bilinen, diğeri de Ahur Kapu yakınındaki Kabasakal Mahallesi'nde, Arslanhâne'nin arkasında olan iki ikametgâhı olduğu söylenebilir.²⁷ Esasen, hanedan damadı vezirler için bu dönemde hâlâ yaygın olan uygulama iki saraylı olmak yolundaydı. Bu durumda, söz edilen Arslanhâne'nin yerini sorgulamak gerekiyor. Çünkü aşağıda görüleceği gibi, her iki sarayın yakınlarında da birer Arslanhâne bulunduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı tarihçileri bugüne kadar Topkapı Sarayı'nın hayvanat bahçesi ya da Arslanhâne'si olarak Bizans'ın Hristos Halkitis kilisesini göstermişlerdir.²⁸ Arslanhâne aslında Halke Kapısı yakınlarındaki bu kilisenin mahzeni idi. Kapı da, kilise de Ayasofya'nın ve Hippodrom'un doğusunda, Bizans'ın imparatorluk sarayının (Büyük Sarayı) girişinde bulunuyordu (Resim 1).

Bu noktada, civardaki arslanhânelerin tespitinden önce, ikincil literatürde iki çift düzeltmeye ihtiyaç var. Birincisi, bazı 20. yüzyıl tarihçileri, Silahdâr Fmdıklılı Mehmed Ağa'nın 1687 yılındaki bir ayaklanmayla ilgili anlattıklarına dayanarak, Bayram'ın halefi Kemankeş Mustafa Paşa'nın

(Aralık 1638 – Ocak 1644) ikamet ettiği sadrazam sarayının yerinin de Bayram Paşa Sarayı ile aynı mevkide (Arslanhâne arkasında) olduğu kanısına varmıştır; diğer yandan, Kemankuş Mustafa Paşa'nın “hususî” (özel mülkiyet?) sarayı, Şehzâdebaşı'nda eski Yeniçeri kışlası (Eski Odalar) yakınındaki idi denilmektedir.²⁹ İlk olarak, Fındıklı'nın bu ifadesinde söz ettiği sadrazamın Mustafa Paşa değil, (Köprülü'nün damadı Abaza) Siyavuş Paşa (ö. 1688) olduğunu kaydetmemiz gerek; ayrıca Fındıklı'nın “eski odalar” dediği de muhtemelen, 17. yüzyılda Kanunî'nin sadrazamı İbrahim Paşa'nın Hippodrom'daki sarayının bir kısmına yerleşmiş olan acemi yeniçeri birliklerinin eski kışlası idi.³⁰ İkinci olarak, Nâ'imâ'nın bir başka bağlamda aslında Kemankuş Mustafa Paşa sarayının tam yerini verdiği dikkat etmemiz gerekiyor. 1644 isyanını anlatırken Nâ'imâ, Kemankuş Kara Mustafa Paşa'nın [Sadrazam Sarayı'ndan kaçarken] harem dâiresinin çatısından atlayarak Nallı Mescid yakınlarına indiğinden söz eder –ve bu arada sarayının harem dâiresinin yerini de tam olarak tarif etmiş olur.³¹ 15. yüzyılda inşa edilmiş olan söz konusu mescit Parsel 5 üzerindedir ve burası 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “Bâbiâli” olarak bilinecek olan kalıcı sadrazam sarayının bulunduğu mevkidir. Üstelik bu parsel gerçekten de Alay Köşkü'nün önündeki yolun karşısında, ama Halke Kapısı ya da Hristos Halkitis Kilisesi'ndeki Arslanhâne'den epey uzaktadır. İmam Ali Mescidi olarak da bilinen Nallı Mescid (hamisinin yakınlardaki türbesiyle birlikte) bugün hâlâ ayakta olduğuna göre, Bayram Paşa Sarayı'na yakın olan Arslanhâne'nin yerini sorgulamamız gerekmektedir. Topkapı Sarayı ve Ayasofya civarında sadece bir hayvanat bahçesi mi, yoksa başka hayvanat bahçeleri de var mıydı? Birden fazla arslanhâne söz konusuysa, tam olarak neredeydiler?

2a. Arslanhâneler

Bu soru daha önce de sorulmuş ve Bizans tarihçileri Osmanlı tarihçilerinden daha fazla aydınlatıcı bilgiye ulaşmışlardır. Örneğin 1950'de Cyril Mango, Diippion'daki İncilci Yahya (Aziz Yuhanna) Kilisesi'nde Osmanlı döneminde bir hayvanat bahçesi bulunduğunu saptamıştı.³² Diippion, Hippodrom'un çıkış kapılarının (*carceres*) kuzeyinde kalan açık alandır. Fransız elçisinin maiyetinde 1544 yılında Osmanlı başkentine gelerek Hippodrom

yakınlarında arslanların tutulduğu bir hayvanat bahçesini ziyaret etmiş olan Pierre Gilles (Petrus Gyllius), Arslanhâne'nin içinde bulunduğu yapının İncilci Yahya Kilisesi olduğunu başkentlilerden öğrendiğini söylemişti.³³ Gilles ile birlikte diğer 16. ve 17. yüzyıl seyahatnâmelerini de değerlendiren Mango, Hippodrom yakınlarında vahşi hayvanların tutulduğu harabe bir kilise olduğunu iddia ederken, bu kilisenin Hippodrom'un batısında, Firuz Ağa Camisi'nin güneyinde yer aldığını ileri sürmüştür (Parsel 2).³⁴ 16. yüzyıl sonlarında, Mango'nun işaret ettiği bu noktada, Hippodrom'un batısında yükselen İbrahim Paşa Sarayı'nın bazı bölümlerinin de hayvanat bahçesi olarak kullanıldığını hatırlamamız gerek (Parsel 1). 1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde, Mahalle-i Nefs-i Câmî-i Şerif-i Ayasofya'da bir Arslanhâne kaydı bulunmakta ve evler ve dükkanlar arasında olduğu kaydedilmektedir. Bülbül bint 'Abdullah'a ait bu vakıf "*bir beyt-i süfli ve bodrum ve ahur ve dükkan ve muhavyata ki Muhyiddin Kösec ve Hacı Hüseyin mülkleri ve Arslanhâne ile mahduddur*"; üstelik, başka kaynaklarda da İbrahim'in sarayı ile Firuz Ağa Camisi arasında bir hayvanat bahçesi daha olduğuna işaret edilmektedir.³⁵ Cyril Mango bu Arslanhâne ile Diippion'daki İncilci Yahya Kilisesi'nde bulunan hayvanat bahçesinin aynı yer olduğunu savunurken, Jonathan Bardill Mango'nun bu tezine karşı çıkmıştır.³⁶

Son zamanlarda bu bölgedeki Bizans yapılarında barınan Osmanlı hayvanat bahçelerine ışık tutan yeni araştırmalar yapılmıştır. Bu literatürde 16. yüzyıldan iki görsel belgenin tanıklığı önemli bir rol oynamaktadır. Gerek Matrakçı Nasuh'un İstanbul minyatüründe (1537-38), gerek de Freshfield Albümü'ndeki Hippodrom'u konu alan suluboya resimde (1574), Ayasofya'nın hemen yanında, daha önce değindiğimiz anıtsal bir yapı görülmektedir.³⁷ Bu yapının Diippion'daki İncilci Yahya Kilisesi olarak tanımlanması konusunda neredeyse bir görüş birliği vardır; ancak yeri konusunda tarihçiler değişik fikirler ileri sürülmektedir. Freshfield albümündeki suluboya resimde, Ayasofya'nın hemen yanında resmedilmiş heybetli tuğla yapının üzerine iliştirilmiş bir ibarede şöyle denilmektedir: *Pars aedificii S. Sophie ubi nunc leones servantur ad Hippodromi latus septentrionale* (Ayasofya binasının şimdi arslanların tutulduğu kısmı, Hippodrom'un kuzey tarafında). Jonathan Bardill ile Brigitte Pitarakis bu açıklama temelinde,

“Hippodrom’daki yarış çıkış kapılarının arkasında bulunan Diippion’daki İncilci Yahya Kilisesi bunlardan [Arslanhâne’lerden] biriydi ve resimdeki yazılı ifadenin de belirttiği yönde, Hippodrom’un kuzeyinde yer alıyordu. Ama aslında resim ve yazı, söz konusu hayvanat bahçesinin Ayasofya’ya çok daha yakın bir yerde –Hippodrom’un doğu tarafında– olduğuna işâret eder,” demişlerdir.³⁸ Diğer yandan, Bardill ile Pitarakis sözlerine şöyle devam ederler: “Belki daha makûl bir açıklama resmin, Ayasofya’nın güneybatı köşesinde varlığı bilinen bir diğer hayvanat bahçesini gösteriyor olmasıdır; ancak [Arslanhâne’nin] içinde yer aldığı binanın asıl işlevi kesin olarak kanıtlanamamaktadır.” Hippodrom çevresindeki Bizans sarayları ve anıtsal yapılarıyla ilgili daha önceki bir çalışmada ise Bardill, Matrakçı Nasuh minyatürü ile Freshfield resminde görülen yapının bir kiliseye benzemediğini vurgulamış, Diippion’daki İncilci Yahya Kilisesi’nin bir seküler yapı parçası olabileceğine dikkat çekmişti.³⁹ Pitarakis ile birlikte de, [Freshfield resmindeki] ibarenin lâfzına sadık kalınırsa, “hayvanat bahçesinin yerleştiği binanın, aslında Ayasofya’nın güneybatı köşesinde yer alan Patrikhâne Sarayı’nın bir parçası olduğu düşünülebilir” diye önermişlerdi.

Bardill, söz edilen önceki çalışmada, Diippion’daki İncilci Yahya Kilisesi’nin Million Taşı ve Ayasofya’ya daha yakın, Hippodrom’un doğu kenarında, çıkış kapılarının kuzeyinde ya da kuzeydoğu köşesinde olabileceğini savunmuştu; daha sonra, bu kez Albrecht Berger ile birlikte yazdığı bir makalede de, kilisenin olası yerini harita üzerinde, Hippodrom’un çıkış kapılarının yakınlarında bir yerde olarak işâretlemişti.⁴⁰ Nigel B. Westbrook ve Rene van Meeuwen’in mevcut ikincil literatürü dikkatle gözden geçiren çalışmada ise, Freshfield resmindeki yapı Diippion’daki İncilci Yahya Kilisesi olarak tanımlanırken, yerinin, Hippodrom’un kuzeydoğu sınırında, bugün Sultan Ahmed Türbesi karşında bulunan (1900’da yapılan) Kaizer Wilhelm II Çeşmesi yakınında olabileceğini ileri sürülmektedir.⁴¹

Bu noktada, bugüne kadar gözden kaçmış bir başka tanığa, 1608’de İstanbul’a gelmiş olan Polonyalı Simeon’un söylediklerine dikkat çekmek isterim. Kefeli dindar bir Ermeni olan Simeon, Ayasofya’yı ziyaretinin hemen arkasından, bir zamanlar rahibe manastırı olarak kullanılan heybetli bir kiliseye yerleşmiş olan ve seyyahın orada bulunduğu sırada içindeki hü-

relerde vahşi hayvanların bulunduğunu söylediği Arslanhâne'yi de ziyaret eder. Ayasofya'ya sadece birkaç adım mesafede olduğunu söylediği bu kubbeli manastır-arslanhâne yapısının önünde Hippodrom adı verilen geniş bir alan olduğunu da sözlerine ekler.⁴² Bu ifadeye göre, Simeon'un gördüğü hayvan barınağı Hristos Halkitis Kilisesi'ndeki Arslanhâne olmuş olamaz – çünkü Halki Kapısı Hippodrom'un hemen bitişiğinde değil, Augustaion'un doğu kenarındaydı. Üstelik Simeon ile aynı sıralarda yazmış olan bir Osmanlı vakanüvisti, Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi de, bu son tezi destekleyecek nitelikte, işaret edilen noktada (Hippodrom'un kuzey ucuna yakın ve Sultan Ahmed Türbesi'nin karşısında) bir arslanhâne ile ilgili daha önce gözden kaçmış bazı bilgiler verir. Sultan Ahmed Camisi'nin 1617'de tamamlanması münasebetiyle Abdülkadir Efendi, *“At-Meydânı'nın başında olan 'Atîk Arslanhâne ve Nakkaşhâne ve anbar yerleri kalkup [V308b] meydân olup, Ayasofya-i Kebîr çarşusu mukâbele[sinde] câmi'-i şerîf ve bir mu'azzam türbe binâ olunur”* demektedir. Bilâhare, Abdülkadir (Kadri) Efendi, *“Eski Arslanhâne yerleri meydân oldukda, Cebehâne odalarına karîb Kemer Altı mukâbelesinde vîrân kilisenin altı Arslanhâne olmağın, üstü Nakkaşhâne olmak fermân olunup, ta'mir etdiler”* diye ekler.⁴³ 1. Ahmed Türbesi'nin yerinde olan Bizans yapısı hakkında henüz bir görüş birliği olmasa da, Abdülkadir Efendi'nin eski Arslanhâne olarak bu yapıya, yeni Arslanhâne olarak da Hristos Halkitis Kilisesi'ne işaret ettiği anlaşılıyor. Burada sözü edilen Kemer Altı, Halke Kapı olmalıdır.

Şehrin bu bölgesindeki Bizans ve Osmanlı yapılarının kesin olarak nerede bulunduklarını tespit etmenin zorluğu aşikâr; herşeye rağmen, elde olan bütün bilgi parçaları bir araya getirildiğinde ve özellikle aşağıda değineceğim bazı 18. yüzyıla ait Batılı kaynaklar göz önüne alındığında, Matrakçı Nasuh minyatürü ve Freshfield suluboyasında resmedilen yapının Diippion'daki İncilci Yahya Kilisesi olduğunu ve muhtemelen Parsel 3 üzerinde bulunduğunu söyleyebiliriz diye düşünüyorum. Diğer yandan, Hristos Halkitis Kilisesi'ne dair kimi saptamaların da bu noktada irdelenmesi gerektiği kanısındayım. Topkapı Sarayı'nın Arslanhânesi'ni Hristos Halkitis Kilisesi'ne yerleştiren görüşün bugüne kadar ikincil literatürde egemen olması, esasen bazı İstanbul görünümlerinden kaynaklanan bu ki-

liseye ilişkin tespitlere dayanıyor. Bu görsel kaynaklar arasında, 1555-59 yıllarında Osmanlı başkentinde bulunan Melchior Lorichs'in panoraması en iyi tanınan örnektir. 1902'de, Eugen Oberhummer, Lorichs panoraması üzerindeki bütün ibarelerin transkripsiyonunu ve şerhini yayınlamıştı. 1999'da bu açıklamaları yorumladıkları bir metinde Cyril Mango ile Stéphane Yerasimos, Lorichs'in Ayasofya'nın "sağında" (güneybatısında) anıtsal bir tuğla yapı olduğu anlaşılan bir harabenin hemen yanında resmettiği, kasnağı ve payandalarıyla dikkati çeken küçük kubbeli bir yapıyı teşhis ederken biraz tereddüt etmiş olmalılar. Yine de, bu yapının "Arslanhâne'ye çevrilmiş olan Hristos Halkitis Kilisesi olduğu neredeyse kesin," sonucuna varmışlar;⁴⁴ Ayasofya ile Hristos Halkitis Kilisesi olduğu düşünülen yapı arasında bulunan, "üst kısmı kesilmiş gibi duran" bir başka anıtsal yapının ise, "muhtemelen Matrakçı Nasuh'un minyatüründe (y. 1536 [sic]) ve Trinity College, Cambridge'de bulunan Freshfield albümünde (1574) görülen, ama tanımlanamayan Bizans yığını" olduğunu söylemişlerdi. Mango ile Yerasimos bu yapıyı Diippion'daki İncilci Yahya Kilisesi olarak tanımlamadıkları gibi, söz konusu metinde bu kiliseye hiç değinmemişlerdi. Diğer yandan, gene Lorichs'in panoramasından hareketle, Westbrook ve van Meeuwen, özellikle çizim tekniği ve bakış açıları dikkate alındığında, Ayasofya'nın hemen yanında resmedilmiş bu kubbeli küçük yapının Hristos Halkitis Kilisesi olabileceğinde uzlaşır; diğer yandan, bu kilise veya Ayasofya arasında görülen harabenin Dippion'daki İncilci Yahya Kilisesi olabileceği ihtimali üzerinde durmakla birlikte, başka görsel belgelerin de ışığında bu yapının konumu, kimliği ve gerçekliğine ilişkin belirsizlikleri de gündeme getirirler.⁴⁵ Bu tereddüt Mango'nun Khalke Kapı'daki Hristos Halkitis Kilisesi ile Willey Reveley'in (1786) resmettiği kiliseyi ilişkilendirmesine kadar uzanmaktadır. Nihayet, Neslihan Asutay-Effenberger ve Arne Effenberger, Hristos Halkitis Kilisesi'ni 1555-59 tarihli Melchior Lorichs ve 1710-11 tarihli Cornelius Loos panoramalarında tespit eden yaklaşımı sorgulayarak resmedilen kilise ile ilgili yeni bir görüş ileri sürmüşlerdir.⁴⁶

Ben de, genel kaniya rağmen, Lorichs'in İstanbul panoramasında Ayasofya'nın hemen "sağında" görülen kubbeli yapının Hristos Halkitis Kilisesi olarak tanımlanmasında yatan problemlere ve Lorichs'in bu yapının

hemen yanında resmettiği anıtsal harabeye kısaca dikkat çekmek istiyorum. XII. Karl'm maiyetinde İstanbul'a gelen İsveçli askeri mühendis Cornelius Loos'un 18. yüzyıl başında çizdiği çok ayrıntılı panoramada, Ayasofya'nın hemen sağında, "Aya Sophia" ile "sou terazi" ibareleri arasında, oldukça harap kubbe, kasnak ve yarım kubbesiyle, şimdiye dek Hristos Halkitis Kilisesi olarak tanımlanan yapı resmedilmiş. Üstelik burası Nakkaşhane (*Nachache Hané*) olarak işaretlenmiş (Resim 3). Beylik Su Yolu Haritası'nda (1748) bölgede işaretlenmiş su terazileri dikkate alındığında Loos'un panoramasında görülen su terazisinin Yerebatan Sarayı üstünde, Milion Taşı'nın yanında olduğu anlaşılır; bu durumda, Bardill'in savunduğu gibi, Diippion'daki İncilci Yahya Kilisesi'nin de Hippodrom'un doğu kenarında, çıkış kapılarının kuzeyinde ya da kuzeydoğu köşesinde olabileceğine dair tez desteklenmiş olur.

Diğer yandan, 1720 *Surnâmesi*'nde sultanın son alayı seyrettiği kasrın bir kez "Arslanhâne kurbunda Nakkâşhâne'de ibdâ' u inşâ olunan kasr-ı bî-kusûr-ı dil-keş-nakş-ı temâşa" olarak tanımlanması, sonrasında ise sadece Nakkaşhâne'den söz edilmesi belki de Arslanhâne ve Nakkaşhâne'nin bu sırada ayrılmış olduğuna işaret ediyor. İngiliz elçisi Lord Kinnoul'un kâhyası Samuel Medley, 13 Nisan 1734'de Hippodrom'dan geçtikleri sırada Ayasofya ve Sultan Ahmed Camisi civarında çeşitli vahşi hayvanların yanı sıra aslan ve kaplanlar da gördüğünü belirtiyor ama Arslanhâne(ler) için kesin bir yer belirtmiyor.⁴⁷ Dönemin Osmanlı kaynakları ve Medley gibi yabancı gözlemcilerinin anlatılarında karşımıza çıkan çoğu kez müphem ifadeler karşın, 1740 yılında İstanbul'a gelmiş olan bir başka askeri ressam, Avusturya elçisi Corfiz Ullfeld'in maiyetindeki Philipp Franz Gudenus, izlenimlerini hem çizerek, hem de yazılı olarak titizlikle kaydetmişti. Gudenus Ayasofya avlusuna çok yakın bir yerde bir hayvanat bahçesini ziyaret ettikten sonra burayı İncilci Yahya Kilisesi olarak tanımlamıştı.⁴⁸ Gudenus ile hemen aynı sıralarda, 1741-42 yıllarında, bu kez Venedik elçisinin maiyetinde Osmanlı başkentini ziyaret eden bir başka askeri mühendis, Giovanni Francesco Rossini de, üç karakalem panoramasından birinde Arslanhâne'yi (Aslan Chanö) kesin olarak bu mevkide, yani Ayasofya'nın hemen "sağında" göstermektedir. Rossini'nin panoramasının resim altı ise "bir zamanlar İncilci Yahya'ya adanmış bir kiliseydi; şimdilerdeyse padişahın vahşi hayvanları için hayvanat bahçesi

Resim 3. Cornelius Loos, Tekningar fran en expedition till Fram're orienten, 1710-1711
Stockholm: Nationalmuseum, 1985, 3a.

olarak kullanılmakta” demektedir.⁴⁹ Bu yüzden de kilisenin büyük kısmı yok olduktan sonra kalıntılarının yüzyıllardan uzun süre kullanıldığı bir kez daha kanıtlanmaktadır. Üstelik işâret edilen yapı iki ya da üç yarım kubbeyle desteklenen kasnak ve kubbesiyle, Ayasofya’nın hemen yanında görülmekte; Lorichs (ve Loos) panoramasında aynı yerde resmedilen ve günümüzde yaygın olarak Hristos Halkitis Kilisesi olarak tanımlanan yapıya çok benzemektedir. Oysa, ne Loos ne de Gudenus ve Rossini’nin panoramalarında Lorichs’in resmetmiş olduğu tuğla yığını artık görülmektedir.

Başvurulan çeşitli kaynaklardan öncelikle Diippion’daki kilise ve hayvanat bahçesinin 1509 Eylül depremi ve devam eden artçı sarsıntılarda ağır hasar görmüş olduğunu öğreniyoruz.⁵⁰ Belki bu nedenle, ikincil literatürde İncilci Yahya Kilise’sindeki Arslanhâne’nin deprem sonrasında Ayasofya’nın güneydoğu köşesinde bulunan Hristos Halkitis Kilisesi’ne taşınmış olduğu ve sarayın arslanhânesinin burası olduğu yolunda yaygın bir kanı bulunmaktadır. 17. yüzyıl başlarında, muhtemelen bölgedeki saraylar ve ek hizmet binalarına yer açmak amacıyla, bu külliyein henüz ayakta olan bazı harap bölümleri de tamamen yıkılmış, değerli parçaları

inşaat malzemesi olarak kullanılmış olabilir.⁵¹ İşte bu nedenle Lorichs sonrası panoramalarda bu tuğla yığını görünmez olmuştur. Belki de gene bu nedenle Loos panoramasında görülen su terazisi ortaya çıkmıştı. Diğer yandan, yukarıda irdelediğim seyyah gözlemleri Diippion'daki İncilci Yahya Kilisesi'nin bir bölümünün, belki de yer altı mahzenlerinin, 18. yüzyıl sonlarına kadar Arslanhâne olarak kullanılmaya devam edildiğini göstermekte. Öyle ki, seyyahlar 1790'larda bile Diippion'daki kilisede vahşi hayvanların tutulduğundan söz etmişlerdir.⁵² Nihayet 1802 – 1808 yangınları sırasında İncilci Yahya Kilisesi'nde bulunan bu hayvanat bahçesinin tamamen ortadan kalktığı, yerinde bir cebehâne inşa edildiği ileri sürülmüştür.⁵³ Oysa, bu iddiayı destekleyecek bir Osmanlı belgesi bulunmuyor. Dolayısıyla şimdilik Parsel 3'de bulunan İncilci Yahya Kilisesi kalıntılarının 19. yüzyıl başında da ahır, ambar ya da komşu sarayların müstemilatı olarak kullanılmağa devam ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Diğer yandan, Bâb-ı Hümayûn yakınlarındaki, Halke Kapı/Hristos Halkitis Kilisesi'nde bulunan Arslanhâne'nin de 18. yüzyıl boyunca bir kaç kez yandığını öğreniyoruz.⁵⁴ Câbî Ömer Efendi'den, 1805'teki bir başka büyük yangın sonrasında, bu Arslanhâne'nin Fazlı Paşa Sarayı'na taşındığını öğreniyoruz –ki 17. yüzyıl başlarında kısmen Birbirdirek Sarnıcı'nın üzerine inşa edilmiş bu saray Makbûl ve Maktûl İbrahim Paşa Sarayı yakınlarında bulunan saraylardan birisiydi. 1805 yangını sonrasında işte Bâb-ı Hümayûn'a komşu bu Arslanhâne'nin yerinde Cebelhâne kışlaları inşa edilmişti.⁵⁵

2b. Nallı Mescid

Gerek Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın 1644'teki kaçış güzergâhı, gerekse Diippion bölgesinde hiç değilse ikinci bir hayvanat bahçesinin bulunduğu dair yukarıda gösterilen kanıtlar ışığında, Arslanhâne'nin arkasında bulunan (ve sırasıyla Bayram Paşa, Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Melek Ahmed Paşa ve Derviş Mehmed Paşa'ya ait olmuş olduğu söylenen) sarayın Parsel 3 ya da Parsel 4 üzerinde, her halükârda Alay Köşkü'nden çok uzak olmayan bir mevkiye yerleştirilmesi gerekir. Lorichs 1550'lerde bu noktada surlar üzerinde yuvarlak bir kuleyi resmetmişti. Yapıyı diğer kulelerden ayıran belirgin yuvarlak biçimi, bu kuleler ve yukarıda sözü edilen bazı

Bizans yapıları ile ilişkisi, daha sonra Alay Köşkü olarak inşa edilecek kule olarak teşhis edilmesini sağlar. Nâ'imâ, 1 Temmuz 1654'te, Derviş Mehmed Paşa hane halkının Bayram Paşa'nın sarayından, Alay Köşkü'nün "altında", Halil Paşa'nın sarayı olarak bilinen binaya taşındığı söylemektedir.⁵⁶ Ölümünden yirmi beş yıl sonra Bayram Paşa Sarayı'nın hâlâ bir referans noktası olması ilginç. Acaba burada Bayram Paşa'nın (Ayasofya'nın doğusunda, Arslanhâne'nin arkasında bulunan) Hanzâde Sultan Sarayı olarak da bilinen özel ikametgahından mı söz ediliyor? Hanzâde Sultan 1650'de, yani ancak birkaç yıl önce ölmüştü ve muhtemelen sarayı da tekrar mirîye dönmüştü; doğal olarak sarayı bu arada başka bir hanedan kızı ve/ya yüksek mevki sahibine, belki de Derviş Mehmed Paşa'ya tahsis edilmiş olabilir.

Ancak birazdan açıklayacağım nedenlerden ötürü söz konusu taşınmanın, harita üzerindeki Parsel 4'den Parsel 5'e gerçekleştirildiği kanısındayım. Bu açıklamadan önce bu noktada bir parantez açmak gerekiyor: Daha önce de belirtildiği gibi, adı geçen Halil Paşa 17. yüzyılın birinci çeyreğinde on yıl arayla iki kez sadrazam olmuştur. Alay Köşkü yakınlarında (*kurb-i Kasr-ı Alay*) bir vezir sarayından ilk Evliyâ Çelebi söz etmiş, bu sarayı Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'yla (Haziran 1565 – Ekim 1579) ilişkilendirmişti.⁵⁷ Surlardaki kapılardan birine, Alay Köşkü'nün hemen yanındaki kapıya, Sokollu Mehmed Paşa'nın adının verilmiş olması, adı geçen sadrazam ile buradaki saray arasında bir bağ olduğunu düşündürmektedir. Bununla beraber, son tahlilde bu varsayım hayli sorunludur. Bir kere Evliyâ'nın verdiği bu bilgi başka belgelerle kanıtlanamamaktadır. İkincisi, Sokollu'nun sadaret dâiresinin Atmeydanı Sarayı'na yerleştiği, buna karşılık özel sarayının da karısı İsmihan Sultan'ın oturduğu Kadırga Limanı'nda olduğu kesinlikle bilinmektedir. Diğer yandan, Evliyâ Çelebi *Se-yahatnâme*'nin İstanbul cildini 1630'lu yıllardan başlayarak, yani aşağı yukarı Halil Paşa'nın ikinci kez görevde olduğu sıralarda (Aralık 1626 – Nisan 1628) kaleme aldığına göre, Halil Paşa Sarayı'nı neden İstanbul ricâlinin sarayları arasında saymadığının da ayrıca açıklanması gerekir.

Tekrar Nâ'imâ'ya dönecek olursak, ayrıntıları seven vakanüvisin aktardıkları arasında 20. yüzyıl tarihçileri tarafından gözden kaçırılan ya da yanlış yorumlanan iki önemli noktanın daha irdelenmesi gerekmektedir. Birincisi, Nâ'imâ, daha önce Halil Paşa'nın (mülkü?) olan (ya da sadrazam-

lığı süresinde kendisine tahsis edilmiş olan) sarayın mülkiyetinin padişah tarafından hediye olarak Derviş Mehmed'e verildiğini (*hibe ve temlik*) ve Derviş Mehmed'in Bayram Paşa'nın (Arslanhâne) sarayından Halil Paşa'nın sarayına taşındığı sıralarda bu yeni sarayında aylardır onarım çalışmaları yürütüldüğünü belirtmiştir. Söz konusu sarayın mirî statüden özel mülkiyete geçişi ve uzun zamandır kullanımda olmadığına işaret eden geniş kapsamlı onarım çalışmaları, binanın, geçici olarak da olsa, o sıralarda resmen sadrazam sarayı olarak kullanılmadığını akla getirmektedir. (Belki bu nedenle, ya da uzun sürecek bir onarım gerektirecek kadar harap durumda olduğu için, Evliyâ Çelebi'nin Halil Paşa Sarayı'ndan söz etmemesi anlaşılabilir.) İkincisi, Nâ'imâ, Halil Paşa'nın sarayını Alay Köşkü'nün "altında" olarak konumlandırmıştır.

2.c Temürkapı

Topkapı Sarayı'nın kara surları üzerinde, yüksekte ve sur duvarından dışarı çıkıntı yapan bir köşkün "altında" olarak tanımlanan sarayın yeri bu durumda belirsizliğini korumakta ve Nâ'imâ'nın ifadesi günümüzde bazı tarihçilerce yokuşun "aşağısında" olarak yorumlanmaktadır. İşte bu nedenle, Halil Paşa Sarayı, dolayısıyla Derviş Paşa'nın sarayı da, yanlış bir mevkiye yerleştirilmiştir. Topkapı Sarayı'nın kara surları üzerinde, sahile yakın bir noktada bir Demir Kapı olduğu gibi ve bu kapının (karşısında değilse de) civarında, uzun süre varlığını sürdüren bir Temürkapı Sarayı bulunuyordu. "Altında" ifadesinden yokuşun "aşağısı"nın anlaşılması, önce Halil Paşa ve sonra Derviş Paşa'nın adlarıyla anılan (ve "kalıcı" olduğu söylenecek) bu sarayın Temürkapı Sarayı sanılmasını (yani Parsel 5 değil Parsel 6'da) beraberrinde getirmiştir. Üstelik 1607 yılının ikinci yarısında altı aylığına sadrazam olmuş bir başka Derviş Paşa'nın varlığı da bu karışıklığa katkıda bulunmuşa benziyor. Yüzyıl başında sadrazam olan bu Derviş Paşa'nın, sarayını Temürkapı'nun karşısında inşa edip tefrişini üstlenen bir müteahhit ile giriştiği kavga sonucunda başı kesilmiştir. Nâ'imâ, kendisine olan borcun ödenmesinden korkan müteahhitin delice bir karar alarak Derviş Paşa'yı padişaha karşı darbe planlamakla, hatta Sadrazam Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na bir tünel kazmakla suçladığını canlı bir dille anlatır.⁵⁸

Her halükârda, bu bölgede bir de Temürkapu Sarayı vardı; Haliç girişindeki iskeleye ve Topkapı Sarayı'na yakınlığı göz önünde bulundurulduğunda, başkente gelen (ya da çağırılan) seçkin ziyaretçiler için geçici bir ikametgâh olarak kullanılmaya çok uygundu. Mısır Valisi Lâlâ Abdurrahman Paşa 1653 mayısında İstanbul'a geldiğinde de öyle olmuştu. Paşa'nın Temürkapu yanındaki saraya yerleştirildiğini, vezirlere ve padişaha hediyeler sunduğunu anlatan yine Nâ'imâ'dır.⁵⁹ Bu sırada Sadrazam Derviş Mehmed Paşa henüz Bayram Paşa'nın (Arslanhâne) Sarayı'nda ikamet etmekteydi.

3. Yerebatan/Suyabatan Sarayı ve Alay Köşkü'nün "karşısı"ndaki ya da "altında" kilerle ilişkisi

Derviş Mehmed Paşa 28 Ekim 1654'te görevden alındığında (ve hemen sonra öldüğünde) halefi Damad İbşîr Mustafa Paşa'nın (Ekim 1654 – Mayıs 1655) (günümüz tarihçilerince "kalıcı" olduğu söylenen saraya değil), karısı Ayşe Sultan'a ait olup "Ayasofya yolunda" diye tarif edilecek olan başka bir saraya yerleştiği anlaşıyor.⁶⁰ Topkapı Sarayı'nın kara surları boyunca, Bâb-ı Hümayûn'dan başlayarak Alay Köşkü'ne doğru devam eden yolun adı, bugün olduğu gibi, geçmişte de Soğukçeşme Sokağı'dır. Saraydan hareket eden alayların kullandığı bu yol Alay Köşkü'ne varmadan bugün Alemdar Caddesi olarak bilinen bir başka yol ile kesişir. Fevkanî Alay Köşkü altından geçerek sahile kadar inen bu ana yol, karşı istikâmette de güneye doğru yokuş yukarı devam ederek Ayasofya'nın güneybatı köşesine, Divân-yolu ile buluşacağı dirseğe varır. "Ayasofya yolunda" derken kastedilen bu yokuşun üst kısmı olsa gerektir ve bu durumda İbşîr Mustafa Paşa'nın taşındığı saray da Parsel 4'te, yani muazzam bir yapı olan Bazilika Sarnıcı'nın üzerinde olabilir. Nâ'imâ, bir başka yerde de İbşîr Mustafa'nın "Sadrazam Sarayı"na yerleştiğini aktarır, ancak sarayın yerini belirmez.⁶¹

Burası Yerebatan/Suyabatan Sarayı mıdır? Alay Köşkü'ne değil de Ayasofya'ya daha yakın olduğu anlaşılan bu sarayın yeri İbşîr Mustafa Paşa'nın sadaret dönemiyle ilgili belgeler ışığında yeniden gözden geçirilmelidir. İbşîr Paşa'nın karısı Ayşe Sultan, bize önemli bir ipucu veriyor. Bunun nedeni, henüz iki yaşındayken bir başka sadrazamla, Gümülcine-li Nasûh Paşa ile evlendirilmiş olmasıdır. Nasûh Paşa Kasım 1611 – Ekim

1614 arasında sadaret makamında bulunmuştu. Osmanlı hanedan usullerine göre, Ayşe Sultan'a doğumunda ya da evlendirilirken bir saray tahsis edilmiş olması gerekir. Ancak yaşı küçük olduğu için gerdeğe girmek için bekletildiği, sonrasında da kocasının sarayına yerleştiği anlaşıyor. İlk kocası 1614'te öldürüldükten sonra altı kez daha, aralarında sadrazamlar da olan yüksek askeri-bürokratlarla evlendirilmiş olan sultaneffendinin 1654 yılında İbşîr Mustafa Paşa'yla evlenirken hâlâ bu sarayda yaşıyor olması mümkün. Nâ'imâ, 1655 Mayıs'ında sadrazam sarayının yağmalanmasını anlatırken, İbşîr Mustafa'nın karısı Ayşe Sultan'ın saraydaki değerli eşyaları kurtarmayı nasıl başardığını aktarır, böylelikle sadrazam sarayında harem dâiresinin bulunduğuna da işaret etmiş olur.⁶² Bu noktadan geriye gidersek, yani Ayşe Sultan'ın ilk kocasının sarayında oturmaya devam ettiğini, İbşîr'den önceki kocalarının da hep buraya yerleşmiş olduklarını kabul edersek, Yerebatan/Suyabatın Sarayı olması kuvvetle muhtemel bu sarayın 17. yüzyılın ilk yarısında birkaç sadrazam barındırmış olduğu sonucunu çıkartabiliriz.

İbşîr Mustafa Paşa'nın öldürülmesinden sonra sadrazamlığa sırasıyla Damad Ermeni Süleyman Paşa, Gazi Deli Hüseyin Paşa, Zurnazen Mustafa Paşa, Boynuyaralı Mehmed Paşa getirilmiş ve tümü çok kısa sürelerle görevde kalmıştı (birincisi altı ay, ikincisi altı gün, üçüncüsü dört saat, dördüncüsü dört ay). Bu durum Derviş Paşa sonrasında sadrazam saray(lar)ını tespit etmeyi daha da zorlaştırmakta, sadaret makamının iddia edildiği gibi kalıcılık kazanıp kazanmadığının anlaşılması mümkün olamamaktadır. Dahası, Ekim 1656'da Köprülü Mehmed Paşa selefi Boynuyaralı Mehmed Paşa'dan görevi devraldıktan bir süre sonra padişah ve saray Edirne'ye taşınmıştır.⁶³ 1658 – 1703 yılları arasında payitahtın sadrazam sarayları da unutulmaya terk edilmişti. Bu dönemde birçok yangın, özellikle de 1660 Temmuz'undaki muazzam yangın, imparatorluk sarayı civarındaki geniş alanları yakıp yıktı. Mehmed Halife'nin söylediğine göre 1660'da alevler Atmeydanı, Alay Köşkü ve Temürkapı'ya ulaştığında yaklaşık 120 saray yok olmuştu.⁶⁴ Bu sırada, yani Köprülü hânedanının sadarete olduğu bu uzun dönemde, sadrazam sarayının yerini tespit edebilmek için pek çok bilgi parçasını birleştirmek gerekmektedir. Örneğin, Nâ'imâ, İbşîr Mustafa'nın yerleştiği "Ayasofya yolunda" olan sarayın Ayşe Sultan Sarayı diye bilindiğini

kaydeder, ancak bu saraya Fâzıl Ahmed Paşa Sarayı denilmekte olduğunu da ekler. Bu durum, Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın sadareti (Ekim 1661 – Kasım 1676) sırasında, 1657'de ölmüş olan Ayşe Sultan'ın sarayının bölgedeki diğer birkaç sarayla birlikte yenilenerek Fâzıl Ahmed'in sarayına eklenmesinden kaynaklanmaktadır.⁶⁵ Uzun süren görev süresi sırasında İstanbul'da ikamet etmek fırsatı hiç bulamayan Köprülüzâde'nin bu kadar iddialı bir girişimde bulunmuş olması, bir sadaret külliyesi yaratmak istemiş olması, başlıbaşına ilginçtir. Nâ'imâ'nın bu bağlamda Yerebatan ya da Suyabatan Sarayı'ndan hiç söz etmemiş olması da dikkati çeker. Oysa, yukarıdaki bilgiler ışığında Fâzıl Ahmed'in sarayının, hiç değilse önemli bir bölümünün, sarnıç üzerinde Yerebatan/Suyabatan Sarayı olmuş olması mümkün gözükmemekte.

Babası ve selefi Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazam olarak atandıktan hemen sonra Alay Köşkü karşısında (*öninde*), yıkılan Soğukçeşme Kapısı yakınlarında (*kurbinde*) bir *mîrî* saraya taşınmış olduğunu hatırlarsak, sarayının asıl merkezinin Fâzıl Ahmed'e babasından miras kaldığını düşünmek de aslında oldukça cazip. Buna karşılık, Köprülü emlâkının Di-vânyolu boyunca, bugünkü Köprülü Kütüphanesi'nden Mehmed Paşa'nın Çemberlitaş (Konstantin Kolonu) civarındaki türbesine kadar devam eden alanda bulunduğunu hesaba katmak gerekir.⁶⁶ Ayrıca, Bayezid Camisi yakınlığında, Sultan Bayezid semtindeki Köprülü Mehmed Paşa Sarayı olarak bilinen bir saraya aynı zamanda Temürkapu Sarayı dendiğini belirtmek faydalı olacaktır. Görüldüğü gibi bütün bu saptamalar meseleyi çözemediği gibi, daha da karmaşık hale getiriyor.⁶⁷ Burada anahtar, Köprülü Mehmed Paşa'nın hayattayken ısmarladığı, ama ancak 1672 yılında tamamlanan bir su yolları haritası olabilir. Bu haritada “temürkapulu kubbe” ibaresiyle, Bayezid bölgesinde su dağıtım sisteminin parçası olan bazı yapılar işaretlenmiştir.⁶⁸ Köprülü'nün Bayezid'deki sarayına verilen ad olasılıkla bu yapılardan kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle, söz konusu saray *sur-ı sultanî* üzerindeki sahile yakın Temürkapu'nun değil, Bayezid su yollarının dağıtım noktalarında olan küçük yapılardan bir ya da birkaçı civarında yer aldığı için Temürkapu Sarayı olarak isimlendirilmişti.

4. Temürkapu karşısında, sahile yakın saraylar

Hentüz Köprülü saray(lar)ı hakkında pek fazla bilgimiz olmamakla birlikte, 18. yüzyılın ilk dönemlerine ait sûrnâmelerde “Râmi Paşa’nın Temürkapu Sarayı”na dair kayıtlar, bize Topkapı Sarayı’nın kara surları üzerindeki Temürkapu’nun karşısında bulunan saray(lar) hakkında birçok ipucu sunmaktadır. Bu bilgiler aynı zamanda, genellikle sadrazamlarla evlenen padişah kızlarının, söz konusu sarayların itibarlı kimseler arasında gerçekleşen karmaşık el değiştirme hikâyelerinde oynadıkları rolü yansıtmaktadır.

1703’teki Edirne Vakası sırasında sadaret makamında olan Râmi Mehmed Paşa, pek uzun süre görevde ve İstanbul’da kalamamış, derhal başkentten uzaklaştırılmıştır. 1708 martındaki ölümünden sonra sarayı II. Mustafa’nın kızı Safiye Sultan’a geçmişti. Düğünü ayrıntılarıyla kaydeden bir sûrnameye göre Safiye 1710 mayısında (eski sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın oğlu) Maktûlzâde Ali ile evlendiğinde, o sıralar hâlâ “Râmi Paşa’nın” olarak bilinen, “kendi sarayı”na gelin götürülmüştü; buna karşın Râşid, damadın sarayının Süleymaniye’de olduğunu ve gelinin Maktûlzâde’nin Süleymaniye Sarayı’na götürüldüğünü belirtir.⁶⁹ Safiye’nin amcası III. Ahmed ile büyükannesi Gülnûş Emetullah Sultan düğün alayını başka bir saraydan, Ali Paşa’nın sarayından izlemişlerdir. Padişah ailesinin iki gün konakladığı bu sarayın ait olduğu diğer Ali kimdi? Bu önemli, çünkü padişah ile annesi bu sarayı Alay Köşkü’ne tercih etmekle tören alayını görtiş açılarını tehlikeye atmamış olmalı. Bu yüzden söz konusu Temürkapı Sarayı Alay Köşkü’nden pek uzakta olamaz.

Padişah ve valide sultanın ev sahipleri büyük olasılıkla, o sıralar sadrazam olan Çorlulu Ali (Mayıs 1706 – Haziran 1710) ile karısı, Safiye’nin baba-bir kardeşi, Emine Sultan idi.⁷⁰ Çift 1708 mayısında evlenmiş ve Alay Köşkü’nün karşısında bir saraya yerleşmişti. Fakat bu sırada hânedana damat olan üçüncü bir Ali’yi de dikkate almamız gerekir. III. Ahmed’in silahdârı Ali Ağa da padişahın ilk çocuğu Fatma Sultan ile 1709 mayısında evlendirilmiş ve aşağıda irdedeceğimiz gibi kendisine bazı saraylar tahsis edilmişti.⁷¹ Her ne kadar padişahın gözdesi ve damadı olsa da bu üçüncü Ali’nin o sıradaki statüsü veya saray(lar)ının konumu, padişahın ailesini ağırlamasına uygun olmamış olabilir. Yine de Silahdâr Ali Ağa’nın bir sarayı 1710 düğünü

sırasında törenlerin vazgeçilmez bir parçası olmuş, bu sarayın Temürkapu yakınlarındaki konumu zamanın vakanüvisleri tarafından dikkatlice kaydedilmiştir (Parsel 6). Fındıklılı, Safiye ile çeyizinin Silahdâr [Ali Paşa]'nın Temürkapu'daki sarayına götürüldüğünü belirtir ve söz konusu Ali'yi hânedan damadı, *vezir-i sâni* olarak saptayarak kimliği hakkında belirebilecek tüm şüpheleri ortadan kaldırır.⁷² Ayrıca Râşid de, Damad Silahdâr Ali'nin 1709'daki kendi evlilik töreninde Temürkapu'da, daha önce Râmi Mehmed Paşa'ya ait olduğu kaydedilen bir saraya damat götürüldüğünü belirtmiştir.⁷³

5. Yerebatan/Suyabatan Sarayı ile 18. yüzyılın ilk dönemlerindeki sahipleri

Silâhdâr Ali'nin Temürkapu Sarayı ile ilişkisi bizi tekrar, (Divânyolu ile Alemdar Caddesi'nin birleştiği dirseğe yakın bulunan) Taşoda'ya ve parçası olduğu düşünülen Silahdâr Ali Paşa'nın ikinci sarayına getiriyor (Parsel 4). Her ne kadar Taş Oda ile ilgili bir belge bulunmasa da, bu durumda, Silahdâr Ali'nin bugünkü Alemdar Caddesi'nin iki ucunda iki ayrı sarayda ikamet etmiş olduğunu kabul etmeliyiz. Ancak her ikisini aynı anda kullanıp kullanmadığı konusu henüz meçhul.

Artık sarayların elden ele geçişi köşe kapmaca oyunu gibi bir hale gelmiş, daha önce de belirtildiği gibi, 1710'da Maktûlzâde Ali ile Safiye'ye Silahdâr Ali'nin Temürkapu'daki [Parsel 6] sarayı tahsis edilmişti. Safiye'nin evlenmesinden kısa süre önce Silahdâr Ali'nin Temürkapu'daki saraydan vazgeçerek yokuşun üst tarafında, karısı Fatma Sultan sayesinde elde ettiği yeni bir saraya taşınmış olduğu anlaşılıyor (Parsel 4 ve/ya Parsel 7).⁷⁴ Ama bu noktada gene bir parantez açarak akla gelebilecek bir soruyu cevaplandırmamız gerekiyor: Temürkapu'daki sarayda 1710 sonrasında kim yaşıyordu? Safiye'yle evlenmesinden bir ay sonra Maktûlzâde Ali (ancak 1714'te dönmek üzere) vali olarak Maraş'a gönderilmişti. Bu dönemde Safiye nerede yaşıyordu bilmiyoruz; kocasıyla mı gitti, kendisine ya da kocasına ait (hakkında hiçbir şey bilmediğimiz) başka bir saraya mı taşındı (mesela Maktûlzâde Ali'ye babası Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'dan miras kaldığı bilinen Süleymaniye Sarayı), yoksa Temürkapu'da mı kaldı? Bir noktada Temürkapu'daki sarayı terk ettiğine ilişkin vakanüvisler bir şey söylemiyor, bu yüzden bütün bu süre boyunca orada kaldığını varsayabiliriz –zaten teamüle göre sultanefen-

diler kocalarını görev yerlerinde takip etmezlerdi. Ama bu arada, Temürkapu Sarayı'nın başka isimlerle bağlantılarını öğreniyoruz – örneğin, 1710 yazında Köprülü ailesinden son sadrazam olan Numan Paşa. Sadece iki ay iki gün, haziran ortasından ağustos ortasına kadar sadrazam olan Numan görevden alındığında kendisine ait eşyanın Temürkapu Sarayı'ndan alınarak iki kadirgayla bir sonraki görev yeri Eğriboz'a taşındığı söylenir.⁷⁵ Numan'ın halefi sadrazam Ağa Yusuf Paşa da (Kasım 1711 – Kasım 1712) Temürkapu Sarayı'nda oturmuş gibi görünüyor.⁷⁶ Nasıl olur da Safiye'nin Temürkapu'da yaşamaya devam etmiş olmasını, Numan ile Ağa Yusuf'un da orada oturmalarıyla bağdaştırabiliriz? O dönemde Temürkapu'da, yüksek makamlardaki görevliler arasında el değiştiren, kısa süreli ikametler için birden fazla saray mı vardı? 1653 yılında Mısır Valisi Abdurrahman Paşa'nın ziyaretini de hatırlarsak, sanırım bu ihtimal oldukça kuvvetli.

Bir kez daha Silahdâr Ali'nin yokuşun diğer ucunda, muhtemelen Parsel 4 veya Parsel 7 üzerinde olan, III. Ahmed'in küçük Fatma'ya, 1709'da Silahdâr Ali'yle evlenmesi üzerine bağışladığı saraya dönelim. Söz konusu saray o sıralar hâlâ “Bıyıklı Mustafa Paşa Sarayı” (Mart 1693 – Mart 1694) olarak biliniyordu. Oysa 1708 yılında bir süreliğine Bâb-ı Defteri'ye tahsis edilmişti.⁷⁷ Râşid, Bâb-ı Defteri'nin Bıyıklı (Bozoklu) Mustafa Paşa'nın sarayında yerleşmiş olduğunu söylerken, söz konusu sarayın hâlâ Bıyıklı'nın mülkiyetinde olduğunu açıkça belirtmişti.⁷⁸ Defterdârlarm, sadrazamlardan önce padişah kapısından ayrıldığını ve müstakil bir yapıya kavuşarak kendi makamlarına yerleşmeye başladıklarını biliyoruz. Yarım yüzyıl kadar önce, 1654 yazında, o zaman görevde olan başdefterdâr (Moralı Mustafa Ağa) kendisi için yeni bir saray yaptırmak adına Balaban Mescidi etrafındaki (Mescit dışındaki) tüm binalara el koymuştu (*tav'an ve kerhen alup*).⁷⁹ 1655 başında idam edilmesinden sonra, yerine gelen defterdârlar çok kısa sürelerle bu görevde kalmışlardı. Burada ilginç olan hem 1654 tarihi, hem de 18. yüzyılın ilk yıllarında Bâb-ı Defteri dâirelerinin sadrazam makamının yakınına taşınmasıdır. Asıl can alıcı nokta ise bu sarayın yerinin tam olarak tarif edilmiş olmasıdır. Râşid, Bıyıklı Mustafa'nın sarayı Fatma Sultan'a verildiğinde, Bâb-ı Defteri dâirelerinin (Bizans sarnıcı civarında, belki üzerinde) başka bir saraya, Yerebatan/Suyabatan Sarayı'na taşındığını söyler.⁸⁰ Bu tes-

pit, vakanüvislerin pek sözünü etmedikleri Yerebatan/Suyabatan Sarayı'nın bilinmeyen ve ihmal edilen tarihinde önemli bir ipucudur.

1709 yılındaki hânedan düşüncesinden sonra Silahdâr Ali'nin, karısı Fatma sayesinde elde ettiği yeni sarayını (en azından bir kısmını) yeniden yaptırdığı bilinir; o dönemde Fatma Sultan Sarayı olarak bilinen bu saray, 1713 nisanında Ali Paşa'nın sadarete atanması üzerine "Sadrazam Sarayı" olarak yeni bir kimlik kazanmış mıydı?⁸¹ Peki, Ali Paşa ve Fatma Sultan'ın sarayı neredeydi ve Yerebatan Sarayı'yla ilişkisi neydi? Yerebatan/Suyabatan Sarayı kuşkusuz (Parsel 3'ün uzun kenarındaki bir kısmı da içine alarak) Parsel 4'de, Bazilika Sarnıcı'nın tam üzerindeydi. Burası, Bâb-ı Defterî'nin 1708 yılında taşındığı söylenen yerdir. Bu yüzden Silahdâr'ın yeniden yapı-lıp değeri artan sarayının (Bizans kalıntılarıyla dolu, bu yüzden ahır, ambar gibi servis mekânlarının bulunduğu Parsel 3 değil) Parsel 7 üzerinde, yani Alay Köşkü ile Bâb-ı Defterî'ye yakın bir yerlerde olduğu düşüncesi son derece caziptir. Bir adım daha ileri gidersek, 1713-1716 arasında Sadrazam Sarayı (Parsel 7) ile Bâb-ı Defterî'nin (Parsel 4), birbirlerini tamamlayarak büyük ve tek bir külliye oluşturduklarını düşünmek mümkün.

Sonuçta, 1709 yılındaki düşüncü takip eden olaylar böyle bir gelişim sürecine işaret ediyor. Fatma Sultan evlendirildiğinde sadece beş yaşında olduğu için, Silahdâr Ali Ağa (1713 sonrasında Paşa) ile hiçbir zaman gerçek bir evlilik hayatı yaşamamışlardı. Ali 1716 yılında Petervaradin'de savaş meydana geldiğinde öldüğünde söz konusu saray "Fatma Sultan Sarayı" olarak bilinmeye devam etti. Küçükkelebizâde İsmail Efendi bu sarayın Ali Paşa'nın ölümünden sonra Nevşehirli İbrahim Paşa'ya tahsis edilen saray olduğunu, İbrahim Paşa'nın 1716 sonbaharında İstanbul'a vardığında buraya yerleştiğini iddia eder.⁸² Nevşehirli İbrahim, Ali'nin dul eşiyle 17 Şubat 1717'de evlenmiş ve Damad olmuştu. Nihayet 9 Mayıs 1718'de de sadrazamlığa atandı. Sultanefendi ikinci kez evlendiğinde artık on üç yaşındaydı ve çiftin kısa bir süre içinde gerçek bir evliliği sürdürmek için yeni bir hayata başladıkları anlaşılıyor.

Öyle ki, Fatma Sultan Sarayı'nın erkeklere ayrılan kısmı (*hariciye*) küçük olduğu için, civardaki (Tevkiî?) Abdurrahman Paşa'nın (ö. 1692) sarayı da bu saraya eklendi; sarayın onarımı, yeni bölümlerin inşası, giderek büyümesi 1730'a kadar devam etti. Râşid bu sürecin nasıl gerçekleştiğini

anlatır: Önce Abdurrahman Paşa'nın sarayından, "eski sadrazam sarayı" diye anılan tarafa doğru bir kapı açılmış; *kethüdâ*, *çavuşbaşı*, *tezkireci*, *mek-tupçu*, *muhzır ağa* ile sadrazama yakın çalışan diğer ileri gelenlerin dâireleri de bu yeni alanda inşa edilmişti.⁸³

Parsel 4, 5 ve 7'de nasıl gelişmeler olduğunu canlandırabilmemiz açısından Fatma Sultan'ın Sadrazam Sarayı'na dönüşen sarayının yakınındaki parsellere taşarak büyüme süreci çok önemlidir. Yerebatan Sarayı olarak bilinen sarayın Parsel 4 üzerine olduğunu, Bâb-ı Defteri'nin de 1708'de buraya taşındığını söylemiştik. Peki, sultanefendinin artık yeni kocası Nevşehirli Damad İbrahim Paşa ile birlikte yaşadığı "Fatma Sultan Sarayı" ve "Abdurrahman Paşa Sarayı" ile "Eski Sadrazam Sarayı" tam olarak nerededir? Elimizdeki ipuçlarından çıkan sonuç Fatma Sultan ile Abdurrahman Paşa saraylarının yan yana oldukları, ikincisinin cephesinin Eski Sadrazam Sarayı'na yönelik olduğu ya da onun da yanında olduğudur. Bütün bu olasılıklara izin veren varsayımsal bir düzenleme yapılabilir: Parsel 7'de önce "Abdurrahman Paşa Sarayı"nı (parselin güneydoğusuna da, yani Parsel 4'ün karşısına), ardından "Fatma Sultan Sarayı"nı (parselin kuzeybatısına) yerleştirelim.⁸⁴ Son olarak Parsel 5'e, "Derviş Paşa Sarayı" olan "Halil Paşa Sarayı"nın yeri olarak tesbit ettiğimiz parsele, "Eski Sadrazam Sarayı"nı, Alay Köşkü'nün "karşısı"na ya da "altı"na yerleştirelim. Bu durumda Damad İbrahim Paşa'nın yeni, genişletilmiş Sadrazam Sarayı (Fatma Sultan Sarayı'nı Abdurrahman Paşa'nınkiyle birleştirerek) Parsel 7'nin neredeyse tamamını kaplarken, bu külliye bir taraftan Parsel 4'deki Bâb-ı Defteri'ye, diğer taraftan yandaki dar sokağı atlayarak Parsel 5'e (Eski Sadrazam Sarayı'na) uzanır. Bu üç parsel Alay Köşkü'nün tam altındaki Kum Meydanı'nı çevreliyordu.

NEVŞEHİRLİ DAMAD İBRAHİM PAŞA SARAYI'NIN MERKEZİ KONUMU VE GÖRÜNÜR OLMASI

Kalıcı ve belki üç sarayı birden (en azından 18. yüzyılın ilk çeyreğindeki üç Ali'nin saraylarını) kapsayan bir külliyeyle ilişkin karmaşa kolaylıkla halledilememiş olabilir, ama öyle gözüküyor ki 18. yüzyılın son dönemlerinde yukarıda tanımladığımız parsellerden biri sadrazamların resmi ika-metgâhının merkezi olacaktı. Yukarıda sunduğum öneri neredeyse elimiz-

deki kanıtların tümüne uyan tek varsayım. Ama başka bir sorun daha var: Bütün bu gelişme rastlantısal mıydı yoksa –en azından belirli bir noktadan sonra– arkasında belirli bir fikir ya da tasarım var mıydı?

Yeni binalara duyulan ihtiyaç, ilk bakışta sadrazamın genişleyen mâi-yetine yeni çalışma mekânları sağlamaktan ibaretmiş gibi gözükebilir. Ama bu düzenleme olağan bir gelişme olarak kabul edilmemelidir; Nevşehirli’nin çekirdek hane halkı sayısında bir değişiklik olmasa da, sadaret dâiresinde görülen genişlemenin önceki sınırları çok aştığı aşikâr. Sadrazamın Divân-ı Hümayûn üzerinde artan kontrolü ile Divân’a bağlı dâirelerin kendi kontrolüne geçmesi, bu büyümeden ayrı düşünülemez. Sadrazam ve sarayının hem görünürlüğü, hem de konumu ve kapsamı ile öne çıkması sürecini tamamlayan diğer bir gösterge de Nevşehirli’nin bölgede bir medrese, bir sıbyan mektebi, bir sebil, bir hamam ve bir mescit ile kimlik kazanan mimari mirasının diğer öğeleridir.⁸⁵ Bunlardan başka, İbrahim’in sarayını ve hanesini daha fazla görünür yapan 1720, 1724 ve 1728’deki hânedan düğünlerinde sadrazam olarak oynadığı rolü de unutulmamalıdır.

Râşid, 1720 yılında Emetullah Sultan’ın düğünü nedeniyle, daha önce iki sadrazama makam olmuş iki sarayın yeri hakkında da bilgi verir. Gelinin çeyizini taşıyan alayı anlatırken bu saraylardan “eski” ve (dolayısıyla üstü kapalı olarak) hali hazırdaki ya da “yeni” sadrazam sarayları olarak bahseder. Çeyiz alayının Soğukçeşme Sokağı’nı takip ettiğini, Alay Köşkü’nün altından ve “eski” sadrazam sarayından geçerek Şengül Hamamı yokuşunu tırmandığını ve (“yeni” ya da hali hazırdaki olarak tespit ettiğimiz) Sadrazam Sarayı’nı önünden geçerek Cağal/Cığaloğlu Sarayı, Mahmud Paşa Camisi, Divânyolu, Vezneciler ve Süleymaniye’ye doğru devam ettiğini söyler.⁸⁶ Burada belirleyici olan Cağal/Cığaloğlu Sarayı’ndan söz edilmesidir; tören alayının yokuş yukarı izlediği yolu 1880 tarihli haritada bulmamıza yardımcı eder, böylece hem “eski”, hem de “yeni” –yani o sırada sadrazamın ikamet ettiği– sarayların yerlerini oldukça kesin bir biçimde belirtmiş olur.⁸⁷ Aynı şekilde, hakkında hemen hiçbir şey bilmediğimiz Şengül Hamamı da bir başka nirengi noktası olmaktadır.

Râşid’in 1720 tarihli anlatımı ışığında, Uzunçarşılı “eski” vezir sarayının, Şengül Hamamı’nın bulunduğu yokuşun aşağısında, kısmen Beşir

Ağa Camisi'nin karşısındaki köşeden Alay Köşkü'ne giden dar yol boyunca uzandığını tesbit eder. (Beşir Ağa Camisi Parsel 7'nin en doğu köşesinde bulunduğundan, karşısındaki köşe de Parsel 5'in güney ucu olmalıdır.) Ayrıca Fatma Sultan'ın sarayından başlayarak genişleyen “yeni” vezir sarayının Şengül Hamamı'nın “yukarısı”ndaki köşeden (Parsel 7'nin güney ucu) sağa döndükten sonra Parsel 7'nin uzun güneybatı tarafı boyunca uzandığını söyler.⁸⁸ 1724 tören alayına ilişkin kayıtlar Uzunçarşılı'nın “eski” vezir sarayının Halil Paşa'nın sarayı, yenisinin de Fatma Sultan'ın sarayı [bölümleri] olduğuna ilişkin saptamasını doğrular niteliktedir. Buna karşın ikinci sarayın (Cağaloğlu Hamamı tarafındaki) bir cephesinin (Uzunçarşılı'nın yazdığı sırada adı Hilâl-i Ahmer olan) bugünkü Yerebatan Caddesi boyunca uzandığını iddia ederken yanılmıştır.

Üç sultanefendinin düğün kutlamaları boyunca dokuz tören alayı sıralayan 1724 tarihli *Sûrnâme*, Damad İbrahim Paşa Sarayı'nın Alay Köşkü'nün karşısında olduğunu söyler. Tören alaylarının Şengül Hamamı'nın yanından geçen yokuşu tırmanıp (sağa) döndüğünü, Sadrazamın Sarayı'nın arka kapısından geçerek, *Harem*'i (yani Fatma'nın asıl sarayı) boyunca ilerlediğini açıkça belirtir.⁸⁹ Bu, o sıralar İbrahim Paşa'nın sarayı olarak bilinen yapının Parsel 7'yi kapladığı ve tören alayının Şengül Hamamı'nın “yukarısı”ndaki köşeden (sağa) döndükten sonra sarayın ana cephesinden değil, arka kapısından geçtiği anlamına gelir. Ayrıca benim, iki (ya da daha fazla) sarayın birleşerek büyük genişletilmiş bir vezir kompleksi oluşturduğuna ilişkin görüşümü de destekler (Resim 3). Bu bilgileri daha sonrası için sınamıyoruz. 1728'deki düğün törenlerine ilişkin yazılmış bir *sûrnâme* bulunamamıştır. Ancak Küçükçelebizâde 1728'deki geçit alayı protokolünün 1724'tekiyle tamı tamına aynı olduğunu belirtir.⁹⁰

1730'da “eski” sadrazam sarayının tekrar devreye girmiş olduğunu görüyoruz. Nevşehirli'nin halefi sadrazam Kabakulak İbrahim, “yeni” saraya yerleşmek yerine ikametgâhı ve makamı olarak “eski” sarayı tercih etmişti.⁹¹ Bu kararda herhalde Fatma Sultan'ın Parsel 7'deki Harem bölümünde oturmaya devam etmesi etkin olmuştur. Fatma Sultan şüpheli bir biçimde 1733'te (belki de daha önce) öldü. Varisleri sarayda yaşamaya devam ettiler mi, bilemiyoruz. Damad İbrahim Paşa'nın Patrona Halil isyanında korkunç

biçimde katledilişinden on yıl sonra, 1739 yılının ilk aylarında, I. Mahmud Fatma ile İbrahim'in saray külliyesini o sırada yeni atanan Sadrazam İvaz Mehmed Paşa'ya (Mart 1739 - Haziran 1740) tahsis etti. Ama bu tahsis kararının hemen akabinde talihsiz çiftin sarayları, oldukça şüphe uyandıracak biçimde, 1740 Şubat ayının başında art arda iki yangın geçirdi. İlk yangın önce harem bölümünde başlamış, ardından Arz Odası, Hasır Odası ile diğer bölümlere sıçramıştı. Ertesi hafta, ikinci bir yangın selâmlık bölümü ile Divânhane'yi yıktı. Bu nedenle İvaz Mehmed Paşa da derhal onarılp yenilenen "eski" vezir sarayına yerleşmeye mecbur kaldı. Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi bu şüpheli durumu şöyle aktarmıştı: *Zi'l-kâ'de âhirinde Harem ağaları odasından, Salı gecesi harîk zuhûr etmekle Sarây-ı mezkûrun haremi muhterik oldu. Garâbet bunda ki, haftasında yani ertesi Salı gecesi, gene ateş zuhûr edüp, Hâriciye ve Divânhânesi dâhi eser binâ kalmayınca muhterik olmağla Vezîr eski Paşakapısı'na nakl eyledi.*⁹² Bir başka vakâtivis, Subhi de bu yangın ve sonrasında gereken âcil tamirâtı kaydeder ve bu arada "eski" sarayın Damad İbrahim Paşa'dan önce sadrazamların kalıcı ikametgâhı olduğuna değinir: *sadr-ı a'zam hazretlerinin sarây-ı âlileri bi-kazâillâhi te'âlâ muhterik olmaktan nâsî, ötedenberi sudûr-ı 'izâm hazerâtına mahsûs olan Sarây-ı atîk bir kaç gün zarfında ta'mîr.*⁹³ Dönemin diğer vakâtivisleri de "yeni" sarayın Damad İbrahim Paşa'nın öldürülmesinden sonra terk edildiğini yazarlar: *ba'de'l-katl terk olunan sarây...*⁹⁴ Bu arada Gök-bilgin, Subhi'nin 1740 yangınıyla ilgili yazdıklarını yanlış yorumlamış, yıkılan sarayın tanımlanmayan bir yerdeki İvaz Hacı Mehmed'in sarayı olduğunu, *Sarây-ı atîk*'in, yani Damad İbrahim'in Bâbiâli'sinin de yeni sadrazamın yerleşmesi için onarıldığını söylemiştir.⁹⁵

1740 yangınından sonra, Fatma ile İbrahim'in sarayı bütünüyle onarılmamıştı. Fatma Sultan'm sarayının bulunduğu parselde bu tarihten sonra bazı kamu binaları ve özel mülkiyet evler inşa edilirken, Damad İbrahim'in hüküm sürdüğü dâireler gelecek sadrazamların yerleşmeleri için yenilendi. Sarayın yerinde hemen inşa edilen yapılardan Cağal/Cıgaloğlu Hamamı, Beşir Ağa Camisi ve medrese hâlâ ayaktaadır.⁹⁶ 1755'teki Hocapaşa yangını bir kez daha bölgedeki sarayları, sadrazam Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın de dahil olmak üzere, harabeye çevirdi. Onarım çalışmaları tamamlanana

kadar Muhsinzâde Mehmed Paşa karısı Esmâ Sultan'ın Kadırga Sarayı'na taşınmıştı; sonrasında yeniden inşa edilen sadrazam sarayı ile Bâbîâlî tarihinde yeni bir dönem başladı.

Fatma ile İbrahim'in sarayının 1730'dan önceki düzenini aydınlatacak belgelere maalesef ulaşamadım. Subhî 1740 yangınından sonra aynı sarayın bazı bölümlerini I. Mahmud'un İvâz Paşa'yı ziyareti nedeniyle sıralar.⁹⁷ Fransız büyükelçisi Comte de Choiseul Gouffier'nin maiyetindeki sanatçı ve mühendis Franz Kauffer ile Jean-Baptiste Lechevalier'nin, Melling'in 1819 tarihli *Voyage pittoresque de Constantinople et des Rives du Bosphore* adlı eserinde yayımlanan 1776 tarihli, "Vézir-Sérai ou La Porte" etiketli haritaları, sadrazam sarayının 18. yüzyılın son çeyreğindeki düzeni hakkında fikir edinebilmemize bir ölçüde yardımcı olur. Ayrıca ilk olarak *Târih-i Osmân-i Encümeni Mecmuası*'nda yayımlanan, muhtemelen 1808 yılı civarında sarayın bazı bölümlerini listeleyen tarihsiz ve imzasız başka bir belge de sarayın fiziksel yapısını keşfetmemiz açısından çok önemlidir.⁹⁸

Aşağı yukarı aynı zamanlarda yayınlanmış, 1802'de Konstantin İpsilati'nin Bâbîâlî'ye kabul edilmesini anlatan bir de gravür vardır.⁹⁹ Alay Köşkü'nün altındaki, Kum Meydanı olarak bilinen alanın devlet törenleri ve alayları için yeterince geniş olduğu görülebilir.

II. İMPARATORLUK SARAYINDAN UZAKTA YER ALAN, KALICI SADRAZAM SARAYI OLABİLECEK BİR DİĞER SEÇENEK

1. Kara Murad Paşa'nın Süleymaniye'deki (Küçük Pazar) sarayı

Sur-ı sultanî'nin karşısındaki sarayların bir sadrazamdan diğerine tahsislerine ilişkin bu karmaşık öyküyle beraber, sadaret dâiresinde bazı değişikliklerin Derviş Mehmet Paşa'nın göreve gelmesinden (Mart 1653 – Kasım 1654) bir süre önce başladığı rahatlıkla iddia edilebilir. Stéphane Yerasimos'un gün ışığına çıkardığı, bugüne kadar bilinmeyen bir vakıf belgesi, [Kara] [Dev] Murad Paşa'nın ilk görev süresi sırasında (iki kez görev almıştır; Mayıs 1649 – Ağustos 1650 ile Mayıs – Ağustos 1655) Divân-ı Hümayûn'un kimi ileri gelenlerinin Topkapı Sarayı'ndan taşınarak sadrazamın hane halkının ayrılmaz birer parçası haline geldiklerini gösteriyor.¹⁰⁰

1650 yılına tarihlenen bu belgeye göre bunlar sadrazamın mâiyeti haline gelen, devlet idaresinde kilit öneme sahip üç büyük bürokrat, yani Kethudâ Bey, Çavuşbaşı ve Re'îs (ü'l-küttâb) idi. Bu görevlilerin burada, Murad Paşa'nın sarayında, makam dâireleri olduğu görülüyor.

Vakıf belgesi ayrıca [Kara] [Dev] Murad Paşa'nın bu dönemde ikamet ettiği sarayın 16. yüzyıl sadrazamlarından Siyavuş Paşa'nın Süleymaniye Sarayı olduğunu göstermektedir.¹⁰¹ Murad Paşa Sarayı Siyavuş Paşa'nın varislerinden satın alınmıştır. 1650 sonrasında Murad Paşa'nın ya da varislerinin sarayla bağlantısını belgeleyecek hiç bir kayıt bulunmamaktadır. 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise, Havass-ı Refia sicillerinde (1683) hâlâ Siyavuş Paşa Sarayı olarak bilinen sarayın sahibi olarak Merzifonlu Kara Mustafa Paşa gözükmektedir.¹⁰² Merzifonlu'nun 1683 yılında öldürülmesinden sonra Süleymaniye Sarayı oğlu Maktûlzâde Ali'ye geçmiştir; öyle ki Safiye Sultan'la evlenmek için 1710 yılında kısa süreliğine İstanbul'a geldiğinde Maktûlzâde babasının sarayında kalmıştı.

Murad Paşa'yı Süleymaniye/Küçükpazar semtine getirenin ne olduğunu anlamak için Nâ'imâ'ya dönmemiz gerekir. Vakanüvisin anlattıklarına göre, Murad Paşa 1649 mayısında göreve atandığında kendisine ait bir sarayı yoktu; uygun bir tane bulmakta da güçlük çekiyordu. Sadaret makamına atanmadan önce Yeniçeri Ağası olduğu için geçici olarak, Süleymaniye Camisi'nin kuzeybatı köşesindeki Ağa Kapısı'nda kalmaya devam etmiş, bir yandan da yeni makamını tesis edebileceği uygun seçenekleri gözden geçirmişti. Nâ'imâ'dan, Gürcü Mehmed Paşa Sarayı (yeri bilinmiyor), (Kadırga Limanı'ndaki) [Kapudan] Siyavuş ve (Atmeydanı'nda) [Güzel] Ahmed Paşa ile gene burada başka bir saray (İbrahim Paşa Sarayı?) gibi alternatiflerin gündeme geldiğini, ama bunlardan hiçbirisinin yeni sadrazama tahsis edilmediğini öğreniyoruz. Murad Paşa nihayet Cıgala-zâde Mahmud'un ikametgâhını kiralamıştı; burası Mürekkebciler yakınındaki(?) Eski [Kuyucu] Murad Paşa Sarayı olarak bilinmektedir.¹⁰³ Kiraladığı sarayda onarım çalışmaları devam ederken Kara Murad'ın, Koca Ferhad Paşa Sarayı olarak da bilinen (Sultan Bayezid Camisi yakınlarındaki) Davud Paşa'nın sarayına yerleştiği anlaşıyor.¹⁰⁴ Bu arada başka inşaat faaliyetleri ile meşgul olduğu da görülmektedir. Örneğin, 1649 yılında Atmeydanı yakınlarında yer alan Suhde Sinan mev-

kiindeki bahçesine su getirmiştir.¹⁰⁵ Aşağı yukarı aynı sıralarda Kara Murad Paşa'nın başka su şebekesi projelerine de dahil olması başkentte iddialı bir mimari faaliyet içinde olduğunu kanıtlar.¹⁰⁶ Aşağıda göreceğimiz gibi, muhtemelen uygun bir ikametgâh bulmakta karşılaştığı güçlükler yüzünden Kara Murad Paşa, bir sarayı kendi mülkiyetine almak, ardından da gelecek sadrazamların kullanabilmesi için vakfa çevirmek istemiş olabilir.

1649 ya da 1650 yılında Siyavuş Paşa Sarayı'nı hangi koşullarda satın aldığını ayrıntılarıyla belgeleyemiyoruz. Nâ'imâ, Murad Paşa'nın yeni sarayı için 30.000 kuruş ödediğini iddia ediyor. Aşağıda Nâ'imâ'dan aktaracağım ifade oldukça müphem olmakla beraber, Yerasimos'un ortaya çıkardığı belgenin bir Vakıf Tahrir Defteri'nin sayfaları arasında bulunmasının nedenini açıklayabilir. Nâ'imâ, tapu senedinin ortaya çıkmasının ardından sarayın (her nedense) vakıf tahrir defterlerine kaydedilmediğini belirtir. Buna karşın, Murad Paşa sarayın sahibi olur, buraya taşınır ve eski sarayını da Kaptan-ı Derya'ya devreder (*vakfiyesi bulunduktan sonra mukayyed olmayup yine mutasarrıf olup ana nakl ve kendi sarayını kapudan paşaya verdi*).¹⁰⁷ Burada karşılıklı bir değiş tokuş olmasa da, bir anlaşma olduğu şüphe götürmez.

Süleymaniye Külliyesi'nden aşağı Haliç'e inen yamaçta yer alan Siyavuş'un sarayı, Mimar Sinan tarafından yapılmış, zamanında üç yüz odası, bin iki yüz penceresi, on beş hamamı, üç fırınıyla meşhur olmuştu. Murad Paşa'nın sarayı satın aldığına şahit olan Mehmed Halife, Siyavuş'un sarayının görkemini Ayasofya (mahallesi saraylarıyla) karşılaştırarak methederken, Atmeydanı'ndaki İbrahim Paşa Sarayı'nın kasvetli havasına işaret eder.¹⁰⁸ Bu arada Siyavuş Paşa Sarayı'na ilişkin övgülere Evliyâ Çelebi'de de rastlarız. Evliyâ Çelebi bölgede bulunan, tümü Eski Saray civarında inşa edilmiş diğer anıtsal sarayları da sıralar.¹⁰⁹

Elimizdeki vakıf belgesine göre, söz konusu sarayın etrafı Fatma Sultan Medresesi, Kepenkçizâde ile Mollazâde'nin evleri ve iki işlek caddeyle (*tarik-i amm*) çevrelenmiştir. Uzun kenarları yamaca yatay yerleşen arsanın yamuk biçiminde olduğu anlaşılmaktadır. Bu adı geçen komşularından sadece Siyavuş Paşa'nın hânedandan karısı (II. Selim'in kızı) Fatma Sultan (ö. 1582) anısına yaptırdığı medrese hâlâ ayaktaadır.¹¹⁰ Medresenin karşısında, bugün [Kara] [Dev] Murad Paşa'nın oğlunun adıyla anılan De-

voğlu Yokuşu'nda, Hoca Hamza'nın mescidi bulunurdu. Günümüzde de Kepenekçi Sokağı olarak adlandırılan dolambaçlı yol zamanında orada kepenekçilerin varlığına –ya da Kepenekçi Sinan'ın medresesine– işaret eder. Bariz biçimde söz konusu saraydan adını alan Siyavuş Paşa Sokağı, ayrıca Oduncular Yokuşu, Hatab Kapı Yokuşu ile Külhan Sokak, Siyavuş Paşa'nın saray külliyesinin bazı bölümlerini akıllara getirse de sadece bu belge yardımıyla derlenen nirengi noktaları ve bilgilerle sarayın planını ortaya çıkarmak kolay değildir.

Sarayın başka tanıkları da bulunuyor. Melchior Lorichs'in 1559 tarihli İstanbul Panoraması, yeniçeri ağalarının olasılıkla Mimar Sinan tarafından inşa edilen sarayı da dahil, bu bölgedeki bazı sarayları gösterir. Süleymaniye Külliyesi'nin ikiz medresleri (Sâlis ile Râbi) ile hamamının hemen altında sahile yatay uzanan anıtsal bir yapı, 1580'lerin başında Siyavuş Paşa tarafından alınıp son demlerinde Sinan'ın yeniden inşa ettiği saray olabilir. 1590 tarihli anonim başka bir panoramada da bu yapı seçilebiliyor (Resim 4).¹¹¹ Sinan'ın otobiyografisinde, Üsküdar'daki iki sarayla birlikte Siyavuş Paşa'nın Süleymaniye Sarayı da mimarın başyapıtları arasında sayılır; sarayın bitişiğindeki Siyavuş Paşa'nın karısı Fatma Sultan için inşa ettirdiği medrese ise Sinan'ın halefi Davud Ağa'ya aittir. Medrese 1688 yangınında (civardaki pek çok sarayla birlikte) harap olmuş, 1693 – 1697 yıllarında tekrar yapılmıştı.¹¹² Cornelius Loos'un 1710 tarihli panoraması bu mahalledeki bazı sarayların 18. yüzyıl başında ayakta olduğunu gösterir (Resim 5).¹¹³

Süleymaniye'den Haliç'e inen bu yamaç oldukça diktir; teraslanması gerekmiştir. Medresenin altından ve üstünden geçen sokaklar arasında on metrelik yükseklik farkı olması bu yüzdendir. Sarayın dâireleri de teraslar üzerine yapılmıştır. Erkekler bölümü üç avlu etrafında düzenlenirken, haremde iki avlu bulunur. Yerasimos'un gün ışığına çıkardığı vakıf belgesine dayanan aşağıdaki betimleme Siyavuş Paşa Sarayı'nın iç düzenlemesini anlatır.

Dış Kapı [birinci] avluyu Süleymaniye semtine bağlardı. [Bu kapı muhtemelen bugünkü Siyavuş Paşa Caddesi'ne açılıyordu.] Birinci avluda, üst katta yeni inşa edilmiş olan bir oda sadrazamın Tezkireci'sine tahsis edilmişti. Daha yüksek seviyede de iki mutfak bulunuyordu: Eski mutfak onarılrken, daha küçük bir mutfak yeniden inşa edilmişti. Küçük mutfağın

Resim 4. Siyavuş Paşa Sarayı'nın Avusturyalı bir sanatçı tarafından gerçekleştirilen 1590 tarihli, panoramik İstanbul manzarasındaki görünümü.

Osterreichische Nationalbibliothek, Ms, Codex Vindobonensis 3626

içinden yukarı tırmanan merdivenler baş aşçının yeni yapılan odasına açıldı; burada ayrıca aşçılar için önceden onarılmış iki oda ve iki *kenef* daha vardı. Büyük bir kapıdan yine yeni onarılmış Mîrahûr'a ait dört odaya; ayrıca yine bu bölümdeki dâirede önceden onarıldığı söylenen Çavuşbaşı'na tahsis edilmiş bir oda ile dört yardımcısına ait odalara gidilirdi.

Ortadaki kapı [ikinci] avluya (*ikinci muhavvata*) açılırdı. Bu bölümde: Kethüda Bey'in üst kattaki önceden onarılan odası; bitişiğinde yeni inşa edilmiş iki oda ve bir *kenef*; zemin katta ise Kethüda Bey'in adamları için yeni inşa edilen başka bir oda bulunurdu. Yine bu dâirede, üst katta Muhzır Ağa için yeni inşa edilmiş iki oda ile Reis(ül-küttâb) için yine yeni inşa edilmiş bir oda bulunuyordu. Zemin katta bir başka oda da *Reis*'in yardımcıları için ayrılmıştı. Bu dâire altında eskiden onarılmış iki ekmek fırını, dört oda, suyu Kırkçeşme'den gelen bir çeşme, merdivenlerin yanında bir *kenef*, bir helvahâne, bir başka oda, eskiden onarılmış olan çeşnicilerin büyük odası ve iki katlı bir kiler bulunurdu.

Üçüncü avluda (*üçüncü muhavvata*): Mehterlerin eski ve yeni iki adet odaları; bir abdesthâne, bir hamam; hasır serili bir oda (*hasır odası*); büyük bir kabul odası (*divânihâne*); bekleme odası olarak hizmet görebilecek, sandalye ve/ya oturaklı yeni bir oda (*iskemle odası*) ve bir koridor bulunuyordu. Koridora bitişik bir iç oğlanlar odası, çini kaplı iki katlı bir kaftan saklama odası (*kaftan odası*); kahve odası, bitişiğinde hamamın külhanı ile diğer bölümler takip ediyordu. [Servis mekânlarının toplandığı bu bölümde] bir başka koridor, çini kaplı, üç sofalı bir büyük oda ve bu odanın içinde yer alan gene çini kaplı bir has odaya açılıyordu. Bu odaların altında bir odun ambarı ile esirler için bir zindan bulunurdu. Zindanın karşısında da büyük bir ahır vardı. Buradan bir koridorla köşke gidiliyordu. Bu bölümde yeni inşa edilmiş bir oda, şadırvanlı yeni bir köşk, ona bitişik bir çinili oda; üst katında eski bir oda, bir başka hamam, çini kaplı bir oda ve üstünde bir oda, eski arz odası; ardından da bir mescit, bir koridor, bir abdesthane ve *kenef*; üzerinde telhisci için bir oda, altında da sofracı için başka bir oda bulunuyordu. Hazine odasına götüren geçitte, merdiven başında büyük bir kiler, üç hazine odası, bir hazinedar odası, beş küçük oda; tüm bunların altında da oğlancıklar için büyük bir divânihâne sıralanmıştı. Bir kemerin altında İbrikdâr'ın odası; al-

tında oğlancıklar için başka büyük divânihâne ile *kenef* ve bir mektep vardı. Bir tarafta çamaşırhâne, kazan dâiresi, hamam, (...yırtık...), mahzen ve bir dükkân yer alırdı. Ardından çeşmesiyle iki avlu daha, (...yırtık...) altlarında yeni yapılmış bir köşk, şadırvan ve asmalıklar bulunurdu.

Harem bölümü de oldukça büyüktü. İki avlu etrafında düzenlenmişti. Kadınlar bölümünün [birinci] avlusuna doğru [*muhavvata-i dahiliye*], Harem Kapısı'nın üzerinde bir kapıcı dâiresi; üzerinde yedi oda; yine üzerinde, biri çıkma yapan köşküyle sokağa bakan, diğerleri köşksüz üç oda daha vardı. Orta katta, yine Harem Kapısı üzerinde hadımlar için altı oda ve onların *kenefi* yer alırdı. Harem'de toplam elli beş oda, üç büyük ve bir küçük hamam, içinde çeşmesi olan bir mutfak, bahçe(ler) ve koridor(lar) bulunurdu. Dışarıda ikinci avluda kemerin altında develer için bir ahır, on oda, bir *şadırvan*, iki katlı bir ahır ile ona bakan başka bir ahır, sokak kapısı, bir çeşme, bir kalaycı dükkânı vardı. Gene orta katta, şadırvanın karşısında: bir saraç ile bir nalbant dükkânı, ne için kullanıldığı anlaşılamayan bir oda, deliler ve gönüllüler için [odalar], yukarıda ve aşağıda başka *kenefler*, üç oda, bir su mahzeni, terziler için iki oda, saraçların odası, iki arpa ambarı ile küçük bir ambar daha bulunurdu.

2. Kara Murad Paşa sarayı “Osmanlı bürokratik reformu”

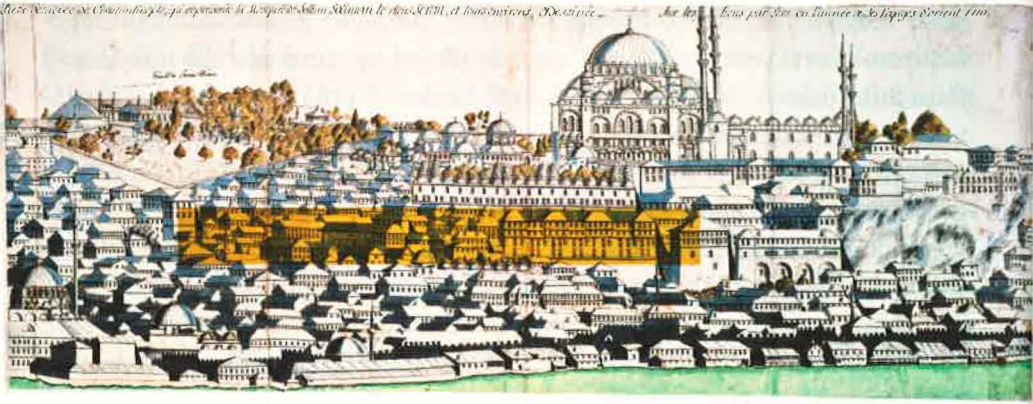
Yerasimos'un keşfettiği 1650 tarihli belge, Siyavuş Paşa'nın oğlu Siyavuşpaşazâde Mustafa'dan (ö. 1649) sarayı satın alan [Kara] [Dev] Murad Paşa'nın burasını vakıf olarak kayda geçirmek istediğini göstermektedir. Söz konusu belge İstanbul kadısı es-Seyyid Mehmed Emin bin Sun'î'nin imzasını taşıyor ve Murad Paşa vakfının mütevellisi Budakzâde Mehmed Ağa'nın huzurunda hazırlanmış olduğu belirtiliyor. İşlemler yapılırken Murad Paşa'nın kendisi de bizzat hazır bulunmuştu. Vakfiyede Budakzâde Mehmed Ağa'nın mülkü kiralarken, sadrazamlara öncelik tanınması gerektiğine ilişkin bir madde konulmuştu (*saray-ı mezkûri vüzerâ-i 'izâmından eğer vezir-i 'azâm olanlar murâd iderse/itmezse sâirlerinden tâleb olanlara*). Bu girişim Murad Paşa'nın saray bulmakta ne kadar zorlandığını gösteriyor olmalı.

Peki neden bu tarihte böyle bir zorluk ortaya çıkmıştı, sadrazam bir saray bulmakta zorlanmıştı? Acaba Topkapı Sarayı'ndan uzak bir noktada

saray arayışı, yani iktidar kaygısı mı etken olmuştu? Yoksa sadrazamın genişliyen hanesi yeni bir saray arayışında bir rol oynamış olabilir mi? Murad Paşa Süleymaniye Sarayı'na yerleşirken, Divân-ı Hümayûn ve topluca Divân-ı Hümayûn Kalemleri olarak anılan birimler, sadrazamın idaresi altına girmişler, hane halkının birer parçası haline gelmiş olmalılar. Bunlar arasında gelecekte içişleri, adalet ve dışişlerinden sorumlu olacak Kethüda Bey,¹¹⁴ Çavuşbaşı¹¹⁵ ve Reisülküttap özellikle dikkati çekmektedir;¹¹⁶ bildiğimiz üzere yalnızca imparatorluğun mali belgelerini tutmakla yükümlü başdeftardâr padişahın yasal yetki sınırları içinde kalmaya devam etmişti.¹¹⁷ Yukarıda da gördüğümüz gibi 1654 yılında başdeftardâr da kendisine yeniçerilerin eski kışlasının yakınlarında, Balaban Mescidi civarında bir saray yaptırmıştı.¹¹⁸ Acaba Süleymaniye Külliyesi civarı bir alternatif iktidar çekirdeği olarak mı belirliyordu? 17. yüzyılın ilk yarısında sadrazamların pek kuvvetli olamadıkları düşünülürse, özellikle yeniçeri ağalığından yükselen sadrazamların müdahalelerden uzak kalabilmek, kendi iktidar alanlarına (yani yeniçeri kışlalarına) yakın durmak gibi bir beklentileri olmuş olabilir. Saray İstanbul'a döndükten sonra bu durum tekrar değişecekti. 1708 yılına gelindiğinde ise Defterdâr Dâiresi de tekrar Topkapı Sarayı'na yakınlaşmış, Alay Köşkü-Ayasofya arasına dönmüş, Sadrazam Sarayı yakınına yerleşmiş bulunuyordu.

Murad Paşa tarafından satın alınması, yenilenmesi ve vakfa dönüştürülmesi sırasında Siyavuş Paşa Sarayı'nın çeşitli bölümlerini incelerken, en çok dikkat çeken nokta sarayın yeni yapılan binalarının birun kısmında yer almasıdır; hatta bu yeni eklenen bölümler –Tezkireci ile Çavuşbaşının birinci avludaki odaları ile Kethüda, Reis ve Muhzır Ağa'nın ikinci avludaki odaları– sadrazamın idari yardımcılarını için düşünülmüştü. Bütün bunlar padişahın yetki alanından sadrazamın kine kaydırılan görevlerle birebir örtüşmektedir; mekânsal olarak da 17. yüzyıl ortalarında imparatorluk sarayından sadrazamın sarayına geçmişlerdir. İlginç bir biçimde sadece çavuşbaşı ve dört yardımcısının odalarının 1650 yılından önce onarılmış olduğunu öğreniyoruz. Çavuşlar özellikle sadrazama bağlı çalışan, sıklıkla önemli görevlerde kullanılan habercilerden oluşan bir birlikti. Devlet işleri Topkapı Sarayı'ndaki Divân-hâne'den yürütüldüğü sıralarda sadrazamın yardımcılarını Kethüda Bey ve yazı işlerinden sorumlu Mektubî'yle sınırlıydı. 18. yüzyıla gelindiğinde,

Resim 5. Loos panoramasında Siyavuş Paşa Sarayı, 1710 Cornelius Loos, *Tekningar fran en expedition till Fram're orienten*, 1710-1711
Stockholm: Nationalmuseum, 1985

Fatma Sultan'ın sarayı 1720 yılında Damad İbrahim Paşa'nın yardımcılarına yer açmak üzere büyütüldüğünde, kethüda, çavuşbaşı, tezkireci, mektupçu ve muhızır ağa için artık odaların değil, yeni dâirelerin inşa edildiğini görüyoruz. Bütün bu yeni makânlar o kadar çok yer kaplıyordu ki artık sadrazam sarayının Selamlık kısmına sığmaları mümkün olmadığı için neredeyse yeni sarayların yapılması gerekiyordu. Dahası 1725 yılında kethüdalık makamı yükseltilerek, sadaret kethüdası *devlet-i aliye kethüdâsı* olarak anılmaya başladı.¹¹⁹

1649-1650 yıllarında Kara Murad'ın yeni (Siyavuş Paşa) sarayının birun kısmında inşa edilen yapılar arasında yeni, büyütülmüş mutfaklar, ayrıca baş aşçı ve ekibi için benzer biçimde eklenmiş odalar vardı. Bütün bunlar açıkça, genişleyen hane halkının artan taleplerinin karşılanması için alınan önlemleri yansıtmaktaydı. Oysa Divân-ı Hümayûn'un, *beylik* (Divân sicillerini tutan kalem), *tahvil* (kese ya da *nişan* kalemi, yani yüksek kamu görevlerine atama işlerini yürütmekle sorumlu kalem), *rû'us* (küçük memurlukların resmi işlemlerinden sorumlu kalem) ve *amedî* (sadrizam adına resmi yazışmaların yürütülmesinden sorumlu kalem) gibi dört ana kalem için gerekli çalışma odaları söz konusu mekân listesinde yer almamışlardı.¹²⁰ Süleymaniye Sarayı'nda bu dâireler için belirki bir mekân tahsisinin olmayışı, bu kalemlerdeki çeşitli memurların henüz bölüm şefleriyle birlikte görev

yaptıklarını düşündürmekte. Buna karşılık, teşrifatçılık ya da vakanüvislik gibi kalemler sadrazamın yetki alanına ancak 18. yüzyılın ilk dönemlerinde, saray Edirne'den İstanbul'a döndükten sonra girebilmiştir.

Kara Murad'ın (Siyavuş Paşa) sarayının üçüncü avlusundaki yeni inşa edilmiş yapılar ise mehterhane, bekleme odası ve ortasında çeşmesi ile havuzu bulunan bir köşkten ibarettir. Bu kısımda pahalı malzemelerle gösterişli biçimde dekore edilmiş olduğu anlaşılan yeni köşkler ve sadrazamların resmi ve özel toplantılarını düzenledikleri yeni sofalar da inşa edilmişti. Buna karşın harem dâiresinde yeni yapılara rastlanmamaktadır.

SONUÇ OLARAK

İkincil literatürün sadaret dâiresinin sultanın hanesinden bağımsız bir şekillenmesiyle ilgili görüşleri belirterek bu incelemeye başlamıştım: sadrazam için kalıcı bir saray inşası fikrinin Derviş Mehmed Paşa (1653-54) ile; önemli kararların alındığı divân toplantılarının sadrazam sarayında yapılmasının Köprülü Mehmet Paşa (1655-61) ile; sonunda Bâbüâlî'nin kesin olarak tesis edilmesinin ise Nevşehirli Damad İbrahim Paşa (1718-30) ile ilişkilendirilmesini vurgulamıştım.

Uzunçarşılı, Gökbilgin, Deny ve Bayerle'nin ilgili makale ya da ansiklopedi maddeleriyle örtüşerek, Norman Itzkowitz –divân üyelerinin, maliye dâirelerindekiilerin önüne geçen yukarı hareketlilikleri ile ilgili yaptığı gözlemlere dayanarak– sadaret dâiresi ile Divân-ı Hümayûn'un sadarete bağlı kalemlerinin, 1683-1774 yıllarında Osmanlı devleti idari gücünün yeni odağı olarak ortaya çıktığını iddia etmişti.¹²¹ Halil İnalcık kendi payına, Divân-ı Hümayûn'un 18. yüzyılın büyük bölümünde, Topkapı Sarayı'nda toplanmayı bıraktığını, bütün hükümet işlerini sadrazamın ikametgâh-makamına kaydırıldığını belirtmiş; III. Mustafa 1766 yılında "Divân-ı Hümayûn'un adaletsizlik mağdurlarının şikayetlerini padişahın duyabilmesi amacıyla kurulduğu"nu temel alarak Divânın en az haftada bir Topkapı Sarayı'nda toplanmasını emredene kadar böyle devam etmiş olduğunu savunmuştu.¹²² Osmanlı tarihyazımında bu noktadan sonra Carter Findley'in III. Selim döneminin ilk yıllarında başladığını düşündüğü "[modern] Osmanlı bürokratik reformu"na geçiş yapılmaktadır.¹²³

Yukarıdaki saptamalar uzantısında, ilk olarak, Osmanlı'nın siyasi kültür ve uygulamalarında görülen dönüşümün 18. yüzyılın ilk dönemlerinde, özellikle II. Mustafa (1695-1703) ile III. Ahmed'in (1703-30) saltanatları sırasında gerçekleştiğini –aslında bunun, başkentin Edirne'den İstanbul'a dönüşünün başka bir sonucu olduğunu iddia edebilirim; ikinci olarak, bu dönüşümün 18. yüzyılın son dönemlerine kadar devam ettiğine ilişkin bir uzlaşma olduğu görülüyor. Tarihyazımında bu sürecin nihai sonucu ya da görelî bitiş-noktası pek sorun olmamıştır. Buna karşın başlangıcının tekrar gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Bu makalede, ricâl ve hanedan üyeleri arasında sürekli el değiştiren, bu nedenle anıldıkları isimler ile görünüşleri sıklıkla değişen kısa ömürlü ahşap sarayların hayaletlerini konuşmaya zorlayarak, sadrazama kalıcı bir ikametgâh, ardından da ikametgâh-makam oluşturulmasının zamanını belirlemenin, bugüne kadar sanıldığından çok daha karmaşık olduğunu göstermeye çalıştım. Büyük olasılıkla bu gelişimin çıkış noktası ya da yürürlüğe koyulmasıyla ilgili kesin bir tarih yoktur; (Derviş Mehmed'den de daha önce başlayan) siyasi değişikliklerden kaynaklanan inişleri çıkışlarıyla yavaş gelişen bir süreç söz konusudur.

Zaten modern öncesi bir devletten beklenen de bu olmalıdır.

(1b)

Bismillahü'r-rahmanü'r-rahîm

Hamd-ı mevfûr ve şenâ-i nâ-mahsûr ol vakıf-ı cümle umûr ve kâşif-i esrâr-ı cumhûr hazretlerinin dergâh-ı akdes ve bargâh-ı mukaddeslerine ref olunur ki, kâffe-i kâ'inâtı nizâm-ı bedî'i üzere ibdâ' ve 'âmme-i mesnû'âtı üslûb-ı menî' üzere ihtirâ', husûsâ nev'-i insâna envâ'-i ihsân idüb ahsen takvîm üzere nakş ve tasvîr ve hedâyâ-i hidâyet ve 'atâyâ-i 'inâyet birle ba'zı mümtâz ve ser-efrâz eyleyüb kalblerini nûr-i ma'rifet ile tenvir eyledi. Ve kitâb-ı kerîm vâcibü't-tekrîm ve Resûl-u beşîr ü nezîr lâzımü't-ta'zîm irsâl eyleyüb bisât-ı basîti zalâm-ı zûlm ü çirkden tethir eyledi. Ve eshâb-ı hayrât ve erbâb-ı meberrâtın himmet-i 'ale nehmet ve garimet-i 'ale menkibetleriyle meremmet kılub ehl-i girevi (kisrevi) ta'mîr eyledi. Cell ü celâle ve 'amm-i nevâle ve lâ ile gayre ve salât-ı salavât ve teslimât-ı zâkiyât nebî-i muhtâr ve halîfe-i perverdigâr serdâr-ı cümle enbiyâ serdâr-ı sübhân ez-zî esrâ safâ-bahş şah-nişin-i istifâ Muhammed Mustafâ 'aleyh min el-salavât mâ-havâ lâ (...) hazretlerinin rûh-ı mutahher ve merkad-ı münevverlerine olsun ki/

(2a)

metîni sebîl-i reşâde irşâd idüp dalâl ve fesâddan tahzîr eyledi ve el ve eshâb ve etbâ' ve ahhâbı üzerlerine olsun ki 'ahd-ı 'adlinde Hasan Hüseyin dîn-i metîni ve beyza-i şer'-i mübîn ü müstebîni himâyet ve hirâsetde her biri zahîr ve nasîr olub izhâr-ı istikbâr iden eşrârı hedef-i tîr-i tedmîr ve 'alef-i şîr-i şîmşîr eylediler, rizvânallahu ta'âlâ 'aleyhim icma'vin. Ve 'ale't-tâbi'yîn lehem be-ihsân ale yevmü'd-dîn, ve 'ale tab'ü't-tâbi'yîn ve 'ulemâü'd-dîn ve alâ'imetü'l-müctehidîn ve cemî'ü'l-mü'minîn ve'l-müslimîn.

(...) el-Seyyid Mehmed Emin bin Sun'î el-kâzi be-dârü's-sultane es-seniyye Kostantiniyye (...)

Ve ba'd bu kitâb-ı sihhât-nisâb ve bu hitâb 'anberîn nikâb ol kazıyye-i şer'ıyyetü'l-mübennâdan mebnî ve şol maslahat-ı mer'ıyyeü'l-ma'nâdan

menhîdir ki çün Hazret-i Rabbü'l-'izzet insâna ihsân eylediği mevâhib-i celliye ve 'atâyâ-i 'aliyye (...) mîsdâkmca bir 'add ile ma'dûd be bir hadd ile mahdûd olmağa kabiliyyet mertebesinden dur ve dâ'ire-i imkândan meh-cûrdur. Pes 'âkıl musîb ve lebîb edîb oldur ki "eş-şükr (...)" hadisinin fehvâ-i beşâret ihtivâsı ile 'âmil olub her müftenâ (?)

(2b)

ez kâr şükr-i tekrâr ve ilâ bi-intihâ fikrini mü'eyyes dil-i bî-karar ide ve nefis-i nefis insânı ve rûh (...) fütûh kâmrânı bu mesken-i fenâ ve mevtın-ı 'inâyeye vedâ' etdikden sonra sebeb-i zikr-i müstetâb ve bâ'is-i du'â-i müste-câb olacak nesne itmek savbma 'inân-ı 'azimeti masrûf ve zimâm-ı himmeti ma'tûf kîle ve bu murti' (...)tde eşheb 'ömr-i dâim sâim ve hatıra-i huzûrda her zamân muğtenim itmekle meydân-ı vagâ-i nefis-i pür-iğvâda kârgüzâr olmayub mağlûb ve meslûb olmasından hazer idüb rahle-i ahret için zâre ve yevm-i ma'âd için i'dâd-ı 'atâde bezl ü cehd eyleye, çün fahr erbâbü'l-hayrâtü'l-'uzâm zuhr erbâbü'l-hüsâm, bâsıt-i bisâtü'l-ihsân 'ale basitü'l-gabrâ, mahid-i mihâdü'l-lütf beynü'l-berâyâ, mu'in-i kavâninü'l-en'âm, sâhibü'd-devlet ve'l-ikbâl, sâhib-i ezyâlü'l-mecd ve'l-iclâl, ma'danü'l-cûd ve'l-himmem, nâzım-i umûr-u cumhûrû'l-umem, muslih-ı mesâlih-i beni adem, mütemmim-i mahâmmü'l-enâm fi'l-'âlem, mesned-nişin vezâret-i 'uzmî ve câlis-i kürs-i sadâret-i kübrâ, vezir-i a'zam ve a'del, müşîr-i ekrem ü ekmel, vekîlü's-saltanatü'l-kahire 'alelittlâk kefilü'l-mu'adeletü'l-bâhire fi'l-afâk, asafü'l-'ahd ve'l-zamân ve asafü'l-emin ve'l-imân, bedrü'l-gurre ve'l-'alâ, mâlikü'l-vezâret melikü'l-vüzerâ, mutasarrıfû'l-devletü'l-osmâniyye, lâzâl mahfûfâ be-sunûfû'l-'avâtıf er-rahmâne Hazret-i Murâd Paşa, yeseral-lahu emâniye hasbemâyeşâ, ma'ânî-i sâlîfe-i mülâhaza, fikr-i vezâd ahreti tedbir ve zikr idüb hvâb-ı gafletden intibâh ile intibâh ve'l-dünya mezra'a ü'l-ahret mezmûnundan agâh/

(3a)

ve mâ'-inde kim (...) mukarrer olduğuna 'âlem olmalarıyla bir sada-ka-i câriyeye 'âzim olduklarına inşâ idecekleri hayrât ve hasenâtı tahrîr ve ih-bâr buyuracakları sadakât ve müberrâtı takrîr için meclis-i şer'-i hatîr lâzım

el-ikrâm ve mahfil-i dîn-i münif seyyidü'l-enbiyâ 'aleyhü's-selâm bi'z-zât kendüleri hâzır ve vakıf atıü'l-beyânı itmâm ve ahkâm bir tesbili (?) teslîm ve tescil ile ahkâm içün mütevellî nasb buyurdıkları beynü'l-ekâbir ve'l-'ayân Budâk-zâde demekle şehîr rey-i tedbîrinde bi-nazîr fahr-ı erbâbü'l-'izz ve'l-ikbâl zuhr-i eshâbü'l-mecd ve'l-kemâl Mehmed Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüv vakf-ı atıü'l-tafsîl sudûruna değin merhûm Siyâvuş Paşa-zâde Mustafa Paşa veresesinden şîrâ-i şer'î ve ibtiyâ'-i mer'î ile dahl-ı mülk-i sahîh ve hakk-ı sarihim olub, ba'de içinde mahz mâlîm ile nice bü-yût ve ebniye ihdâsı ile ihyâ ve ta'mîr eylediğim mahmiye-i Kostantiniyye'de Süleymaniye altında vâki' iş bu bir taraftan merhûm ve mağfurunlehâ Fâtma Sultân medresesine ve bir tarafı Kepenekçi-zâde evleri demekle ma'rûf evlere ve bir tarafı merhûm Monlâ Çelebi evleri demekle ma'rûf menzile ve iki tarafı dahî tarîk-ı 'âmma müntehî hâzhâne (?)den Süleymâniye semtine açılan taşra kapudan girildikde müceddeden binâ olunan fevkânî bir bâb tezkireci odası ve ol odanın üzerinde meremmet olunan eski kebir matbah ve yeniden binâ olunan bir küçük matbah ve ol matbahın içinden çıkılur müceddeden binâ olunan aşçıbaşı odası ve eskiden meremmet olunub aşçılara mahsûs olan iki oda ve iki kenif ve bir büyük kapu içinden gidilür ta'mir olunan dört mîrahûr oda ve yine ol dâirede eskiden/

(3b)

meremmet olunan bir bâb çavuşbaşı odasın ve dört taife odasın. Ve ikinci muhavvatada orta kapudan girildikde eskiden meremmet olunan fevkânî bir bâb kethüdâ beğ odasın ve müceddeden ana muttasıl binâ olunan iki bâb oda ve altında müceddeden binâ olunan bir bâb taife odasın ve fevkânî kenif ve yine bu dâirede müceddeden binâ olunan fevkânî iki bâb muhzır ağa odasın ve müceddeden binâ olunan re'is odasın ve altında küt-tâb oturacak hâlî yeri ve yine bu dâire altında eskiden meremmât olunan iki etmekçi furunı ve dört bâb oda ve Kırkçeşme'den gelen su ceryân itdüğü bir çeşme ve neredübn yanında bir kenif ve helvâhâne ve bir oda ve eskiden meremmet olunan büyük çâşnigîrler odasın ve iki kat kilâr. Ve üçüncü muhavvatada biri cedid biri 'atîk iki bâb mehterler odasın ve bir abdesthâne ve hammâm ve hasır odasın ve büyük divânihâne ve cedîd iskemli odasın

ve dehliz ve ana muttasıl eskiden bir bâb iç oğlanlar odasın ve kâşili iki kat kaftan odasın ve bir kahve odasın ve ana muttasıl külhân ve hammâm ve dehliz ve kâşili üç sofalu bir büyük oda ve anın içinde kâşili bir bâb küçük hâss oda ve altında odun ambarı ve anın altında bir esir zindanı ve zindan karşusunda bir büyük ahur ve köşke gidecek dehliz ve dehliz arşında (?) müceddeden bir oda ve şadırvanlı bir cedîd köşk ve ana muttasıl bir kâşili oda ve eskiden bir fevkânî oda ve bir hammâm ve yine bir kâşili oda ve üstünde dahi bir oda ve eskiden bir ‘arz odası ve bir mescit ve dehliz ve abdesthâne ve kenîf ve üzerlerinde telhisci olacak bir oda ve altında sofracı odası ve hazine odasına giden yolda nerdübân dibinde bir büyük kilâr ve üç bâb hazine odası ve bir hazinedâr odası ve beş bâb küçük oda ve bu cümlelerin altında bir büyük divânhâne oğlancıklar içün/

(4a)

ve kemer altında ibrikdâr odası, altında yine oğlan odası divânhâne şeklinde ve bir kenif ve mekteb ve bir tarafda dahi câmeşûyhâne ve külhân ve hammâm ve f(evkânî?) [yırtık] mahzen ve bir dükkân ve iki havlu ve içinde bir çeşme (ve) [yırtık] altında bağçede müceddeden binâ olunan köşk ve şadırvân ve asmalıklar. Ve muhavvata-i dahiliyyeye gidilecek yerde harem kapusunun üzerinde bir kapucı odası ve üstünde yine yedi bâb oda ve dahi üstünde biri zukaka bakar köşkli sairî köşksüz üç oda ve orta tabakada yine harem kapısı üzerinde kenifi ile altı bâb hâdımlar odası ve harem-ı muhteremde cem’an elli beş oda ve üç büyük hammâm ve bir küçük hammâm ve içinde çeşmelü bir matbah ve sair bağçe ve dehlizi ve taşrada ikinci muhavvatada kemer altı deve ahurı ve on oda ve bir şadırvân ve iki kat ahur ve karşusunda dahi bir ahur ve zukâk kapısı ve çeşme ve bir kalaycı dükkânı ve orta tabakada şadırvân karşusunda iki bâb biri sarâc ve biri na’lband dükkânı ve bir oda ve delûler ve gönüllüler olacak altında ve üstünde başka kenifleri ile üçer oda ve su mahzeni ve iki derziler odası ve sarâclar odası ve iki arpa ambarı ve bir küçük ambarı müstemil mülk sarayımı be-cümle et-tevâbi’ ve’l-levâhik ve kâffe-i el-menâfi’ ve’l-merâfik hasbetullahü’l-‘azîz vakf-ı sahîh şer’î ve halîs sarîh mer’î ile vakf ve habs eyledüğümden sonra şöyle şart eyledüm ki: mâdâm ki kendüm libâs-ı havbı lâbis olub sihhat-ı

bedenime mülâbes ola kendüm sâkin ve diledim kim mutasarrıf olub tebdil ve tağyırı merre ba'd ahari yeddimde ola bâ-emr Allahü'l-müta'âl bu dâr-ı fenâdan dar-ı bekâya irtihâl eyledüğümde Budak-zâde mezbûr Mehmed Ağa yevmi on akça vazîfe ile mütevellî olub saray-ı mezkûri vüzerâ-i 'izâm-dan eğer vezir-i 'azâm olanlar murâd iderse/

(4b)

itmezse sâirlerinden tâleb olanlara ücret-i mü'eccele-i misli ile icâr idüb (...)l olan ücreti evlâdımın ve evlâd-ı evlâdımın ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdımın batnen ba'de batn zükûri ve inâsı beynlerinde mirâs gibi lil-zeker-i misl hazzü'l-ünsîyin taksim oluna ve ba'd el-inkirâzü'l-'iyâz bi'l-hâlikü'l-feyyâz ücret-i mezkûreye karındaşım ve kızkarındaşım kezâlik lil zeker misl hazzü'l-ünsîyin mutasarrıf olub anlardan sonra benim evlâdım mutasarrıf oldukları gibi anların dahi evlâdı ve evlâd-ı evlâdı ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdı ve an sefele lil-zeker misl hazzü'l-ünsîyin mutasarrıf olalar, anların dahi evlâdı münkariz olursa ol zaman ücret-i mezkûre yedd-i mütevellî ile Medîne-i münevvere saliullah 'ale münevverhâ fukarasına müstakil surre ile irsâl oluna ve meşrûtlehum bu mukâbeledde beni du'â-i hayr ile yâd idüb mümkün olduğu mertebe icrâ-i şerife (ti)lâvet ve sevâbını rûhuma ihdâ ideler. Ve saray-ı mezkûr meremmete muhtâc oldukda içinde ücret ile sâkin olan vezir zi-şân-ı kiramından teberru'ân malı ile ta'mîr ve meremmet iderse fe behâ ve illâ muktezâ-i şer' kavlim üzere icâresi zabt ve şurût-ı (...)hm olanlara virilmiyub anunla ta'mîr ve meremmet oluna. Ve mezbûr Mehmed Ağa'nın fevtinden sonra tevliyet-i mezbûre 'utakâdan müstehak ve 'uhdesinden (...)ke kâdir kimesne bulunursa ana tevcih (oluna), bulunmazsa ma'rifet-i vezir-i a'zam ve şeyhü'l-islâm/

(5a)

ve rey hâkimü'l-şer' ile bir mustehaka tevcih oluna diyü saray-ı mezkûri ba'd et-tahliyeü'ş-şer'iyye târîh-i kitâbdan berây mukdim-i mütevellî-i mezbûr Mehmed Ağa'ya teslim ve ol dahi kabz ve tesellüm ve sâir mütevelliler gibi vakfiyet üzere tasarruf eylediğini ikrâr ve mütevellî mezbûr dahi vâkf-ı mümâileyhi cemi' kelimâtmda tasdik itdikden sonra vâkıf mümâileyh hazretleri lâcel itmâm emrû'l-vakf muhâsemeye şurû' idüb evvelâ vakf-

ı ‘akâr muktedâ-i e’ime-i kibâr olan imâm-ı â‘zam ve hümâm-ı akdem Ebu Hanife-i Kûfî cevzî hayrî’l-cezâ-i ve Kûfî katında gayr lâzım husûsâ imâm fâsıl Semdânî telmîd-i sâni Mehmed bin el-Hasan el-Şeybânî katında vâkıf menâfi‘-i vakfî nefisine şart eylediği sûrette vakf bi’l-külliye bâtıl olduğuna binâen mezkûrî bana teslim eylesun mülkiyet üzere zabt iderim diyüb mütevellî mersûm dahi müstevcib-i sevâb cevâb be-esvâb virüb, eğerçe anlar katında hâl-ı best olunan minvâl üzeredir, lakin telmîz ol hazret-i imâm Ebu Yûsuf el-imâm el-sâni katında şart-ı mezkûr sahîh sihhat ise anın kavlı-ı şerifi üzere müfârik ‘an el-lüzûm olmayub ve vakfda ‘amel anun mezheb-i şerifi fe fetbvâ anın kavlı-ı latîfi üzere olduğu ‘âmme-i ketb-i mu‘teberede mestûr ve fi zamânına hükkâm kavlı-ı essah ve müftî ne eyle ‘amele me’ mûr olmağla hilâfi eyle hükûmden memnû’lerdir diyü redd ve teslimden/

(5b)

(...) idüb vâkıf-ı mezbûr ile husûmet (...)râ’ iderek fark-ı kitâbı tevkî‘-i müstetâbı ile (...)ki‘(.....)

fi evâhir-i şehri-i rebî‘ü’l-ahir sene sittin ve alf (23/04-01/05/1650)

Şuhûdü’l-hâl:

-(...)stûr zî şân vezir asaf-ı ‘unvân Hazret-i Kapudân Mehmed Paşa
ibn el-merhûm Haydar Ağa

-(...) erbâbü’l-‘izz ve’l-ikbâl zehr-i eshâbü’l-mecd ve’l-iclâl Bekdâş
Ağa Ağa-i Yeniçeriyân sâbıkâ

(6a)

‘umde erbâbü’l-mecd ve’l-iclâl zîde eshâb el-‘izz ve’l-ikbâl Mustafâ
Ağa Ağa-i Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı ‘âlî

‘umdet erbâbü’l-‘izz ve’l-ikmâl Mustafâ Ağa Kethüdâ-i Beğ hâlâ

‘umdetü’l-mevâlîü’l-kirâm Hüseyin Efendi Re’isü’l-müneccimin

-fahr erbâbü’l-emâcid ve’l-â‘yân Mehmed Ağa Küçük Mîrâhûr

‘umdet erbâbü’t-tahrîr ve’l-kalem zübdet eshâb et-takrir ve’l-rak-
kam Sıdkı Efendi re’isü’l-küttâb

-‘umdet erbâb el-‘izz ve’l-ikbâl Mehmed Efendi tezkireci-i evvel
-‘umdetü’l-küttâb Mehmed Efendi Küçük tezkireci
-fahrü’l-â’yân Kaya Ağa Ağa-i silâhdârân hâlâ
-Malkoç Mehmed Ağa Ağa-i bölük
-fahrü’l-emâcid ve’l-â’yân Şeyh-zâde Çakırcıbaşı hâlâ
-‘umdetü’l-â’yân Hüseyin Ağa Aşağa Bölük ağası
-Mevlânâ Ahmed Çelebî ibn Siyâmî
-fahrü’l-emâcid ve’l-â’yân Turak Mehmed Ağa Çavuşbaşı hâlâ
-‘umdetü’l-emâsil ve’l-a’yân Hasan Ağa Kapucılar Kethüdâsı
-fahrü’l-â’yân Mustafâ Ağa tâbi’-i Kapudân Paşa
-fahrü’l-akrân İsmâ‘îl Ağa tâbi’-i merhûm Sâlih Paşa

(6b)

-zehrü’l-â’yân Şâtır Ahmed Ağa
-fahrü’l-akrân Kara Şa‘bân Ağa tâbi’-i Çiftelerli
-fahrü’l-akrân İpşirli Hasan Ağa
-fahrü’l-akrân Mehmed Ağa ibn Hasan Ağa
-‘umdet erbâbü’t-tahrîr ve’l-kalem Monlâ Çelebî ibn Re’is Efendi
-fahrü’l-akrân Kuloğlu Mehmed Ağa
-Ömer Ağa tâbi’-i Bekdâş Ağa
-Hüseyin Çelebi ibn
-Mühürdâr ‘Alî Ağa
-İbrâhîm Çelebi tâbi’-i Mehmed Efendi
-Hazinedâr ‘Alî Ağa el-yesârî
-Hazinedâr İbrâhîm Ağa ibn
-Benli Ömer Ağa ibn
-Diyarbakirli Mustafâ Ağa ibn
-Murâd Beğ Samsuncılar Odabaşısı
-Türk ‘Alî Ağa ibn
-Murtaza Ağa ibn
-Rum Hasan Ağa ibn
-‘Arab ‘Anber Ağa ‘Abdullah
-Derviş Kasım Bektâşî

NOTLAR

- 1 Bu makalenin ilk versiyonu, "The Making of the Sublime Porte near the Alay Köşkü and a Tour of a Grand Veziral Palace at Süleymaniye" başlığıyla *Turcica* 43'de (2012) yayınlanacaktır. İ.H. Uzunçarşılı, "Paşa Kapısı – Bâb-ı âli," *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988 [1948]), s. 249-261; Tayyip Gökbilgin, "Bâbiâli," *İslam Ansiklopedisi* II (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1949), s. 174-177. Gökbilgin, 17. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle Köprülü Mehmed Paşa'nın görev süresinde, önemli devlet işlerinin yürütüldüğü dairelerin Topkapı Sarayı'ndan sadrazam sarayına taşındığını, bu nedenle burasının Yüksek Kapı (Bâbiâli) olduğunu ileri sürmüştü. Divân'ın önemini yitirmesi ve/ya sadrazamın sarayına taşınmasıyla ilgili olarak Gökbilgin, Tayyazâde Ahmed Atâ'yı kaynak gösterir: Tayyazâde Ahmed Atâ, *Tarih-i 'Atâ III* (Dersaadet, 1876 [H. 1293]), s. 97. Aynı zamanda Uzunçarşılı'nın sözlü açıklamalarını da alıntıl原因 Gökbilgin, Uzunçarşılı'nın *Bâb-ı Âli* terimine Damad İbrahim Paşa'nın, (hattâ) Köprülü Mehmed Paşa'nın resmi makamı ve özel dairelerine ilişkin arşiv belgelerinde rastladığını aktarır. Ayrıca Uzunçarşılı'nın kendisi Edip Efendi'nin 18. yüzyılın son dönemlerine ait vekâyinâmesini kaynak göstererek *Bâb-ı Âli* teriminin I. Abdülhamid'in saltanatı sırasında *Bâb-ı Âsâfi, Paşa Kapısı, Vezir [-i a'zam] Kapısı* ya da *Sadr-ı a'zam Kapısı* yerine kullanıldığını ileri sürmüştür: İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988 [1948]), s. 249.
- 2 Kuvvetli sadrazamlar iş başında oldukları sırada devlet işlerinin "Paşa Kapısı"na intikâli: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani. Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniye* IV (İstanbul, 1897 [H. 1315]), s. 755; Jean Deny, "Bâb-ı 'Âli," *EP*, cilt 1, s. 836 (1960); a.g.e., "Sadrâzam," *İslam Ansiklopedisi* X II (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1966), s. 46. Buna karşılık Semavi Eyice bu görüşü ve özellikle Bâbiâli'nin Damad İbrahim Paşa'nın görev süresinde sadrazamlara tahsis edildiğini savunan Osman Nuri Ergin'i eleştirmiştir. Reşat Ekrem Koçu'yu alıntılararak onun Kemankuş Kara Mustafa Paşa'nın resmi ve özel sarayları hakkında söylediklerini temel alan Eyice, daha 1640 yılında Alay Köşkü'nün karşısında bir sadrazam sarayı bulunduğunu iddia eder: Mehmet İpşirli ile Semavi Eyice, "Bâbiâli," *TDV İslam Ansiklopedisi* 4 (1992), s. 378-389; Reşat Ekrem Koçu, "Bâbiâli" (Yangınlar), *İstanbul Ansiklopedisi* IV (1960), s. 1746-1750, s. 1762-1765. Bâbiâli için ayrıca bkz. Baron von Hammer-Purgstall, "18. Asırda Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Teşkilatı – Bâbiâli," *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası* VII/2-3 (1941), s. 564-586; Reşat Ekrem Koçu, "Bâbiâli," *İstanbul Ansiklopedisi* IV (1958), s. 1746; Uğur Tanyeli, "Bâbiâli," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 9 (1993), s. 519-522; Metin Kunt, "Sadır A'zâm," *EP*, cilt 8, (1995), s. 751-752.
- 3 Metin Kunt, "Derviş Mehmed Pasha, Vezir and Entrepreneur: A Study in Ottoman Political-Economic Theory and Practice", *Turcica* IX/1 (1977), s. 197-214.
- 4 Uzunçarşılı'nın kullandığı ifade, "karşı sırasında"dır; Hammer'in *Histoire de l'empire ottoman* adlı eserinin Ata Bey çevirisinden alıntı yapar: İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988 [1948]), s. 249-250, 1 numaralı not. Uzunçarşılı tezini daha çok Hammer ile d'Ohsson'a dayandırırken, bu 19. yüzyıl yazarları da büyük ölçüde Nâ'imâ'dan yararlanmışlardır: Joseph von Hammer-Purgstall, *Histoire de l'empire ottoman. Depuis son origine jusqu'à nos jours* (1640-1656) X, (Paris: Bethune et Plon), 1837, s. 347; Muradjea d'Ohsson, *Tableau général de l'empire othoman VII* (Paris: de l'imprimerie de Monsieur, 1791), s. 158. Gökbilgin ise, gene Hammer'e referansla, sarayı IV. Mehmed'in "tâmir ve tefriş ettirip, yararlılıklarına

- mükâfat olarak" Derviş Mehmed Paşa'ya özel mülk olarak verdiğini söyler: Tayyip Gökbilgin, "Bâbîlî," *İslam Ansiklopedisi* II (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1949), s. 175. Nâ'imâ'nın ifadesi için bkz. aşağıda 56 numaralı not.
- 5 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* (Ankara, 1988 [1948]), s. 250. Öte yandan Râşid'in Köprülü Mehmed Paşa'nın eski sadrazam sarayına törenle taşınmasına yaptığı bu atfın (*vezîria'zam-ı sâbıkın alay ile sadra'zamlara mahsus olan sarâyına ric'at*) söz konusu sarayın yerini saptamamıza yardımcı olduğu söylenemez. Râşid sadece bu metni yazdığı sıralarda orada gerçekten sadrazamlara ayrılmış bir saray olduğunu imâ etmektedir. 1661-1662'deki olaylar için (H.1072): Mehmed Râşid ve İsmail Asım (Küçükçelebizâde), *Tarih-i Râşid/Tarih-i İsmail 'Asım Efendi eş-şehir bi-Küçükçelebizâde* I, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1282 [1865].
  - 6 Köprülü Mehmed zamanında yapılan düzenlemelere ilişkin ikinci kaynaklar buraya aktarılamayacak kadar çoktur, bkz. yukarıda, 1 ve 2 numaralı notlar. Yeni yorumlar için bkz. Muzaffer Doğan, "Divân-ı Hümayun'dan Bâbîlî'ye Geçiş", *Yeni Türkiye* 31 (Osmanlı I) (2000), s. 474-485.
  - 7 Abdurrahman Şeref, "Bâbîlî Harikleri", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* II (1327), s. 447-450; Mustafa Cezar, "İstanbul'da Tahribat Yapan Yangınlar", *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* I (1963), s. 356, 360, 367, 370, 377.
  - 8 Sedat Hakkı Eldem, Yerebatan Sarnıcı üzerindeki taş depoyu sadrazam Şehid Ali Paşa'yla (Nisan 1713 – Ağustos 1716) ilişkilendiren bir rivâyetten söz eder: Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi* II (İstanbul: Türkiye Anıt ve Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, 1986), s. 254-255. Eldem'e referans vermeseler de, Silâhdar/Şehid Ali Paşa'yı Taşoda'yla ilişkilendiren yeni iddialar için bkz. S. İrem Dizdar, "19. YY İstanbul'unda Saklama Yapıları/Mekanlar", *www.Yapi.com.tr*, 28.11.2005; aynı yazar, "19. YY İstanbul'unda Taş Odalar", *Erdem* 15/45-47 (Mayıs 2006); aynı yazar, "Osmanlı Sivil Mimarlığında İstanbul'daki Taş Odalar ve Fener Evleri", *Megaron Planlama-Tasarım-Yapım. YTU Architectural Faculty E-Journal* 1/ 2-3 (March-June 2006); M. Baha Tanman ve A. Vefa Çobanoğlu, "Ottoman Architecture in Atmeydanı and Its Environs", *Hippodrom/Atmeydanı II A Stage for Istanbul's History* (İstanbul: Pera Museum Publications, 2010), s. 35-36.
  - 9 Bu vakıf belgesini benimle paylaştığı için, artık aramızda olmayan Stéphan Yerasimos'a müteşekkirim. Belge, Yerasimos'un yayına hazırlamakta olduğu, 1600 yılına tarihlenen Vakıf Tahrir Defterine müteferrik bir pusula olarak eklenmiş olmalı. Bu defter için: Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi no. 542 (1009) (Defterin ilk cildi 543 numarasıyla kataloglanmıştır). Ayrıca bkz. Mehmet Canatar, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri. 1009 (1600) Târihli* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2004). Söz konusu *Vakıf Tahrir Defteri* Siyavuş Paşa'nın sarayının bulunduğu mahalleyi kapsamıyor. Yerasimos'un tespit ettiği belge bu nedenle kayda geçmemiş, defter içinde saklanmış olabilir.
  - 10 Hiyerarşik bir sistemi yansıtan, resmi mekânlar (birûn/hariciye) ile özel yaşam alanlarını (enderûn) kapsayan mekânlar ayrımına göre düzenlenmiş başkent saraylarının, avlular ve duvarlarla kuşatılmış bahçeleri de içeren planları zaman içinde pek değişiklik göstermemiştir. Sokollu Mehmed Paşa'nın 16. yüzyılın ortalarında yapılan sarayının 18. yüzyılın ortalarına tarihlenen planı için bkz. Tülay Artan, "In the Tracks of A Lost Palace", *Proceedings of the 9th International Congress on Turkish Art* 23-27 September 1991, İstanbul, 1996, s. 197-202; a. y. "The Kadırga Palace: An Architectural Reconstruction", *Muqarnas X (Essays in Honor of Oleg Grabar)* (1993), s. 201-211. Sokollu'nun At-

- meydam'ndaki (Kabasakal Mahallesi) sarayının çeşitli bölümlerini betimleyen 1609 yılından kalma belge ve plan hakkında bir çalışma için bkz. Tülay Artan, "The Kadirga Palace Shrouded by the Mists of Time", *Turcica* XXVI, Paris, 1994, s. 55-124. Ayrıca bkz. Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi* II (İstanbul: TAÇ Vakfı Yayınları, 1986), s. 22-27. Bu belge ve plandan başka bugün bilinen tek sadrazam sarayı betimlemesi 19. yüzyılın ilk on yılındaki Bâbiâli'ye ilişkindir. İlk olarak, Alemdar Mustafa Paşa'ya (28 Temmuz 1808 – 15 Kasım 1808) ilişkin bir makalenin bir bölümü olarak *Târih-i Osmani Encümeni Mecmuası*'nda yayımlanmıştır: Efdalettin (Tekiner), *Târih-i Osmani Encümeni Mecmuası* IV (1929), s. 1305. Saray planını betimleyen belge, İ. H. Uzunçarşılı, "Paşa Kapısı - Bâb-ı âli", *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988 [1948]), s. 264'te alıntılanmıştır. Buna karşın Semavî Eyice, Mehmet İpşirli ile paylaştığı "Bâbiâli" maddesinde bu betimlemenin bir başka yayımına referans vermiştir: *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi* II (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1982), s. 939-944. Bkz. yukarıda, 2 numaralı not.
- 11 Gustav Bayerle, *Pashas, Begs, and Effendis. A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire* (İstanbul: ISIS, 1997), s. 39.
- 12 16. yüzyıl sonunda ikinci divânının sadrazam sarayında toplanması çoktan kurallaşmıştı: Tayyib Gökbilgin, "Bâbiâli", *İslam Ansiklopedisi* II (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1949), s. 174; Halil İnalcık, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1973), s. 95. Bu gelişmeyle ilgili olarak tarihçiler çoğunlukla Gelibolulu Âli'nin *Künh al-âhbâr*'ını kaynak gösterir: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 2290/32, y. 89a.
- 13 Ebru Turan, *The Sultan's Favorite: İbrahim Paşa and the Making of Ottoman Universal Sovereignty in the Reign of Sultan Süleyman (1516-1526)*, yayımlanmamış doktora tezi, University of Chicago (2007), s. 152.
- 14 İbrahim'in Süleyman'ın kız kardeşi Hadice ile evliliğine ilişkin bu yanlış bilgi ikincil literatüre bugün de varlığını sürdürmektedir. Örneğin: Doğan Kuban, "Atmeydanı", *Hippodrom/Atmeydanı II. A Stage for Istanbul's History* (İstanbul: Pera Museum Publications, 2010), s. 17-31. İbrahim Paşa'nın karısının gerçek kimliği için bkz. Ebru Turan, *The Sultan's Favorite: İbrahim Paşa and the Making of Ottoman Universal Sovereignty in the Reign of Sultan Süleyman (1516-1526)*, yayımlanmamış doktora tezi, University of Chicago (2007), s. 210-223; Zeynep Yelçe, "Celebration in the Age of Süleyman: A Comparative Look at the 1524, 1530 and 1539 Imperial Festivals", *Celebration, Entertainment and Theater in the Ottoman World*, Suraiya Faroqhi ve Arzu Öztürkmen (ed.), (Calcutta: Seagull Publications) ile karşılaştırmız.
- 15 Nâ'imâ, 1645 yılı olaylarını aktarırken, İbrahim Paşa Sarayı'nın 17. yüzyıldaki sahipleri olarak Yusuf Paşa ile Fazlı Paşa'dan söz etmişti. Mehmet İpşirli (ed.), Nâ'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâ'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)* III (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), s. 1071 (y. 177): *Vezir Silâhdar Yusuf Paşa'nın sarayı ki İbrahim Paşa Sarayı'dır; Silâhdarlıktan çıkan Fazlı Paşa'ya verilip musahiblik ve sultana namzet olmak ve izzet-i saire ki Yusuf Paşa merhumun sebeb-i iftihar idi. Cümlesine Fazlı Paşa mazhar olup. İbrahim Paşa Sarayı için ayrıca bkz. aşağıda, 16, 30 numaralı notlar.*
- 16 Nurhan Atasoy, *İbrahim Paşa Sarayı* (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi, 1972); M. Baha Tanman ve A. Vefa Çobanoğlu, "Ottoman Architecture in Atmeydanı and Its Environs", *Hippodrom/Atmeydanı II. A Stage for Istanbul's History* (İstanbul: Pera Museum Publications, 2010), s. 35.

- 17 Bununla ilgili olarak bkz. Comte Marie Gabriel Auguste Florent de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'empire Ottoman, en Grèce, dans le Troade, les îles de l'Archipel et sur l'Asie-Mineure* (Paris: Libr. J.-P. Aillaud, 1782-1822); Antoine-Ignace Melling, *Voyage pittoresque de Constantinople et des Rives du Bosphore* (Paris: P. Didot l'aîné, 1809-1819). Sultan Ahmed Camisi hafriyatından çıkan toprak Atmeydanı zeminine boşaltılmışken, Nuruosmaniye Camisi inşaatı hafriyat toprağının Antiochus Sarayı kalıntıları üzerine dökiildiği söylenir. Aynı dönemde yapılan Server Dede (ö. 1766) Türbesi'nde Bizans yapılarından alınan bazı mimari parçaların kullanılmış olması da söz konusu saray(lar)ın 18. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilmiş olmasını akla getirmektedir. Bkz. Rudolf Naumann ve Hans Belting, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken* (Berlin: Mann), 1966, s. 26.
- 18 Sinan'ın otobiyografisinde İsmihan ile Sokollu Mehmed için yapılan dört saraydan söz ediliyor: Biri Kadirga Limanı'nda, diğeri Ayasofya yakınlarındaki Ahurkapu'da (eski Nahlbend bölgesi) ve ayrıca Üsküdar (İstavroz) ile Halkalı'daki iki yazlık saray. Kadirga'daki saray için, bkz. yukarıda, 10 numaralı not. Benzer şekilde Mihrümâh ile Rüstem'in de birden fazla sarayı olmuştur: Biri Mahmudpaşa'daki Serv bölgesi (Cağal/Cığaloğlu), ikincisi Hippodrom'da (Kadirga Limanı), ayrıca biri şehir surlarının dışında (İskender Çelebi Bahçesi Kasrı olarak bilinir), diğeri de Üsküdar'da olmak üzere iki de yazlık saray. Rüstem, Sokollu, Semiz Ali Paşa (Hippodrom yakınlarındaki İshak Paşa Mahallesi'nde), Hadım İbrahim Paşa (Hippodrom yakınlarındaki İshak Paşa Mahallesi'nde), Kaptanıderya Sinan Paşa, Kapıbaşı Mahmud Ağa (Ahurkapu'daki Nahlbend civarında) ve Koca Sinan Paşa'nın sarayları için bkz. Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan. Architectural Culture in the Ottoman Empire* (London: Reaktion Books, 2005), s. 300, 332-333, 385, 392, 418, 490, 506.
- 19 Howard Crane, *Sinan's Autobiographies: Five Sixteenth-Century Texts. Introductory Notes, Critical Editions and Translations* (Leiden ve Boston: Brill, 2006). (İbrahim Paşa'nın) Atmeydanı Sarayı da Sinan tarafından yenilenmişti.
- 20 Cambridge, Trinity College Library, env. MS 0.17.2, y. 20.
- 21 E.H. Freshfield, "Some Sketches Made in Constantinople in 1574", *Byzantinische Zeitschrift* 30 (1929-30), s. 522.
- 22 1582 minyatürlerinde görülen galerilerle benzetme için: M. Baha Tanman ile A. Vefa Çobanoğlu, "Ottoman Architecture in Atmeydanı and Its Environs", *Hippodrom/Atmeydanı II. A Stage for Istanbul's History* (İstanbul: Pera Museum Publications, 2010), s. 34-35.
- 23 Ayasofya'nın 150 metre güneybatısında yer alan sarnıç, 6. yüzyılda İmparator İustinianos'un hükümdarlığı sırasında inşa edilmiştir. Osmanlılar yapıya Yerebatan ya da Suyabatan Sarayı adını vermişlerdi. Ancak üzerinde de saray yapısı bulunup bulunmadığı konusu oldukça muğlak kalmıştır.
- 24 Bkz. yukarıda, 8 numaralı not.
- 25 Yerebatan Sarayı ile Damad İbrahim Paşa arasındaki bağlantı için: C. BLD 5400 (25 N 1132/31 Temmuz 1720); sadrazamın sarayının Yerebatan Sarayı'na uzaklığı için: C. BLD 6861 (02 C 1148/10 Ekim 1735).
- 26 Mehmet İpşirli (ed.), Nâ'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)* III (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), 1470 (y. 317): bu Pazar günü Kadirga Limanı'nda olan saraydan göçüp Melek Ahmed Paşa olduğu Arslanhâne arında Bayram Paşa sarayına nakl edip karar eyledi. Nâ'imâ'nın Melek Ahmed Paşa'ya yaptığı muğlak gönderme söz konusu sarayın Bay-

ram Paşa'nın kendi mülkü olmadığını, askeri-bürokrat seçkinler arasında el değiştiren miri saraylardan olduğunu akla getirmektedir. Evliyâ Çelebi ayrıca Melek Ahmed Paşa'nın Ayasofya sarayının üç hamamı ve iki yüz odası (*hücre*) olduğundan söz eder: Orhan Şaik Gökyay, *Evliyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi. Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini I. Kitap: İstanbul* (İstanbul: YKY, 1995), s. 133 (93b). Bayram Paşa Sarayı'nın yerinin tespiti önemlidir; çünkü bilâre buradan Alay Köşkü karşısına taşınacaktır. Bkz. not 31 ve 55.

- 27 “*Saray-ı Hânzâde Sultan yağni saray-ı Bayram Paşa kurb-i Ayasofya*”: Orhan Şaik Gökyay, *Evliyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi. Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini I. Kitap: İstanbul* (İstanbul: YKY, 1995), s. 133 (93b). Başka bir yerde de Hânzâde'nin, yani I. Ahmed'in kızının, Bayram Paşa'nın karısı olduğundan söz eder: *Bayram Paşa sultanı Hanzâde Sultan binti Sultan Ahmed Han* (s. 149, 105b). Evliyâ ile hernen aynı sıralarda yazmış olan Topçular Katibi, 1635'de, Bayram Paşa kaymakam iken, bir esnaf alayının önce padişahın köşkünün, sonra da Bayram Paşa Sarayı'nın önünden geçtiği anlatılır: *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil) I*, Ziya Yılmaz (ed.), (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), s. 1012. Adı geçen köşk, Alay Köşkü ve Bayram Paşa Sarayı da kaymakamın resmi sarayı olmalıdır. Diğer yandan, 1681 tarihinde İhtisâb Ağası'nın tuttuğu, Suriçi'nde 15 'kol'da 3000'e yakın dükkâm kaydeden bir defterden, çevresindeki anıtsal yapılar, sokaklar ve meydanlarla birlikte işaretlemlenmiş olan Bayram Paşa Sarayı'nın Alay Köşkü önündeki değil, Halke Kapı Arslanhâne'sinin arkasındaki Hanzâde Sultan'a ait olan saray olduğu anlaşılmaktadır: *Beyân-ı kol-ı Ayasofya der-uhde-i Terzubâşî Musalla bin Ali. Zikr olunan on beş kolun dördüncüsü Ayasofya koludur ki, At Meydanı kurbundan ibtida olunub, andan Peykhane Yokuşu'na, andan Kadirğa Limanı'na, andan Çardaklı Hamamı'ndan Çatladı Kapı haricine, andan Tahte'l-kal'a Suku'na, andan Kemeraltı'ndan Arabacılar Karhanesi'ne, andan Valide İmareti'nden Ahur Kapı haricine, andan Bayram Paşa Sarayı'ndan Kabasakal Mahallesi'ne, andan Arslanhâne'den Saray-ı Hümayûn kurbuna, andan Cebelhâne'den Ayasofya Suku'na, andan Firûz Ağa Camisi'nden Divânyolu'na, andan Acı Hamam kurbundan Çağaloğlu Sarayı'na, andan Alay Köşkü kurbunda nihayet bulur. Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet, B 2, 4b. Abdülkadir (Kadri) Efendi, 1639'da, Bayram Paşa'nın ölümünden hemen sonra, Hanzâde Sultan tekrar evlendirildiğinde yeni kocası ile Ayasofya'nın doğusundaki kendi sarayına yerleşmişti demektedir: *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil) II*, Ziya Yılmaz (ed.), (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), s. 1128. Söz konusu sarayın 1682'de hâlâ Bayram Paşa Sarayı diye biliniyor olması dikkat çekici.*

- 28 Hristos Halkitis Kilisesi, Halke Kapısı Kilisesi olarak da bilinir. Büyük Saray'ın ana törensel girişi olan “Bronz Kapı”nın iç tarafı mermer ve mozaiklerle bezenmiş; dış yüzüne de heykeller yerleştirilmişti. Bunların en önemlisi bir İsa ikonuydu. 10. yüzyılda I. Romanos (920-944) Halke Kapısı'nın hemen yanına Soter Khristos tês Khalkês şapelini yaptırmıştı; ancak Hristos Halkitis Kilisesi olarak tanınan şapelin kapıyla ilişkisi belirsizdir. İoannes Tzimiskes (969-976) şapeli büyütüp tekrar dekore etmişti; ayrıca kendisine bir mezar yaptırmış ve buraya gömülmüştür: Cyril Mango, *The Brazen House. A Study of the Vestibule of the Imperial Palace* (Kopenhagen: København, I kommission hos Munksgaard, 1959), s. 149-169; Semavi Eyice, “Arslanhane ve Çevresinin Arkeolojisi”, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı XI-XII* (1964), s. 23-33, 141-146; Raymond Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Première partie, Le siège de Constantinople et le patriarchat œcuménique. Tome III*,

Les églises et les monastères (Paris: Institut français d'études byzantines, 1969), s. 529-530; Wolfgang Müller-Wiener, *Bildlexicon zur Topographic Istanbul. Byzantion, Konstantinopolis, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts* (Tübingen: Wasmuth, 1977), s. 81; Semavi Eyice, "Arslanhane", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi I* (1993), s. 325-326. 17. yüzyılda Osmanlılar iki katlı olan kiliseyi Topkapı Sarayı'nın nakkaşhânesi olarak tesbit etmişlerdi. Bkz. Eremya Çelebi Kömtürçüyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, tercüme Hrand D. Andreasyan, notlar Kevork Pamukciyan (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988), s. 4: *Burada kubbe pencereleri kapanmış olduğu halde bir Arslanhâne vardır. Vaktiyle kilise olan bu bina şimdi fil, tilki, kurt, çakal, ayı, arslan, timsah, pars ve kaplan gibi hayvanlarla doludur...biraz daha yukarıda nakkaşhâne vardır. Burada sarayın beylik nakkaşları otururlardı; Orhan Şaik Gökyay, Evliyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi. Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini I. Kitap: İstanbul* (İstanbul: YKY, 1995), s. 18 (12b): *Ayasofya deyrinin cânibi erba'asına...evvela binâ olunan kubâb-ı âlinin biri hâlâ arslanhâne ve nakkaşhâne olan kubbe-i nühtâkdir. Burada nakkaşhâne gerçek bir binadan çok bir kuruma işaret ettiği için, binanın tam yerile ilgili çeşitli fikirler ileri sürülmüştür: Filiz Çağman, "Saray Nakkaşhanesinin Yeri Üzerine Düşünceler", *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya, Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri* (İstanbul: Sandoz Kültür Yayınları, 1989), s. 35-46. Ayrıca bkz. Selman Can, "Arslanhane Üzerine Yeni Bilgiler," *İstanbul Üniversitesi 550.Yıl Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu (XV.Yüzyıl), 30-31 Mayıs 2003*. Sümer Atasoy (ed.). İstanbul 2004, s.359-369; Feza Günergun, "Türkiye'de Hayvanat Bahçeleri Tarihine Giriş", *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri. Prof. Dr. Ferruh Dinçer'in 70. yaşı anısına*, Abdullah Özen (ed.) (Elazığ, 2006), s. 185-218.*

- 29 1687 isyanı sırasında, Alay Köşkü önünde, Soğukçeşme yanında olan miri saray yağmalanmıştı. Fındıklılı, Eylül sonunda sadrazam olan Siyavuş Paşa İstanbul'a vardığında Alay Köşkü karşısındaki miri saraya taşınmasının engellendiğini, isyancıların sadrazamı Eski Odalar yakınındaki *Maktûl İbrahim Paşa Sarayı*'na götürdüklerini anlatmaktadır: *Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Silâhdar Tarihi II* (İstanbul: Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, 1928), s. 299: *Alay Köşkü önünde miri sarâyâ kondurmayup Eski Odalar kurbinde sadr-ı sabık maktûl İbrahim Paşa sarâyına götürdüler. Söz konusu saray (1536'da öldürülen) Maktûl İbrahim Paşa'nın Atmeydanı Sarayı'ndan başkası olamaz. Bu saray 16. yüzyılın sonraki dönemlerinde başka bir İbrahim Paşa'ya, üç kez sadrazam olan ve görevde iken savaş meydanında ölen hânedan damadı Bosnalı İbrahim'e (ö. 1601) tahsis edilmişti. [Sultanın sarayı Bosnalı İbrahim'e bağışladığını işaret eden Selânikî'dir. Bu tahsis sırasında Atmeydanı Sarayı'nın acemi yeniçeri birliklerinin yerleştirildiği kısımları hariç tutulmuştur. Mehmet İpşirli (ed.), Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî I* (971-1003/1563-1593), (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi, 1989), s. 58-59: *İbrahim Paşa'ya Atmeydanı'nda olan eski İbrahim Paşa sarayının İçoğlanları sâkin olduğu yerden maadasını hibe ve temlik ettim, hüccet-i şer'îye yazılsın ve mülknâme verilsün...*] Fakat, 1687 Şubat ayı başında Siyavuş Paşa katledildiğinde, vahşice saldırıya uğrayan ailesi ile birlikte, miri sadrazam sarayında oturuyordu. Fındıklılı Mehmed Ağa, Siyavuş Paşa'nın öldürülmesinden ve sarayın yağmalanmasından sonra kaymakamın isyancıları sakinleştirip kendisinin sadrazam sarayına gittiğini kaydetmiştir: *Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Silâhdar Tarihi II* (İstanbul: Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, 1928), s. 335: "ağa oğullarına selâm eyle fakirhâneye buyursunlar" deyü yollayup kendü Soğuk Çeşme kurbinde miri sarâyâ gidi. Mustafa Cezar, Fındıklılı'ya dayanarak, Siyavuş*

Paşa'nın yerleşmeye zorlandığı sarayın Kara İbrahim Paşa'nın (1683-1685) sarayı olduğunu söyler, Şehzâdebaşı'nda idi diye ekler: *Mufussal Osmanlı Tarihi* 4, İstanbul, 1960, s. 2203. Koçu'dan alıntı yapan Eyice de, Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa'nın 1687 isyanıyla ilgili söylediklerini tekrarlayarak, isyancıların Sadrazam Siyavuş Paşa'nın Topkapı Sarayı civarına, yani Alay Köşkü yakınlarındaki mirî saraya yerleşmesine izin vermediklerini, onu [Kemankeş] Kara Mustafa Paşa'nın özel mülkiyet sarayına götürdüklerini anlatır – Eyice burasının Eski Odalar yakınlarındaki Şehzâdebaşı olduğunu varsayar: Mehmet İpşirli ve Semavi Eyice, “Bâbiâli”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 4 (1992), s. 386. Ayrıca bkz. Reşat Ekrem Koçu, “Bâbiâli” (Yangınlar), *İstanbul Ansiklopedisi* IV (1960), s. 1746-1750, 1762-1765. Fındıklılı'nın anlatımında ne Şehzâdebaşı'na, ne de hususi/özel mülkiyet ayrımına dair bir ifade bulunmaktadır. Bkz. yukarıda, 2 numaralı not.

- 30 Fındıklılı'nın Maktûl İbrahim Paşa'nın sarayını Eski Odalar yakınlarına yerleştirme konusunda kesin bir ifade kullanmadığı doğrudur. Söz konusu (Atmeydanı'ndaki) eski kışla ile Galatasaray'daki yeni kışlayı birbirinden ayırmak için bu ifadeyi kullanmış olabilir.
- 31 Nâ'imâ, Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın İstanbul'a varır varmaz yerleştiği sarayın yerinden söz etmez. 1644 yılındaki firârî için: Mehmet İpşirli (ed.), Nâ'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ III (Ravzatü'l-Hüseyin fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), s. 980 (y. 45): *tebdîl-i kıyâfet Na'îlî Mescid cânibine eğerçi indi...mescid-i mezbur kurbunda bir yağın otluk var imiş, anın altında gizlenir. Bostancılar ise sarayı açtırıp girip firârını duyduklarında mescid semtinde olan alçak duvarı bulup.*
- 32 Cyril Mango, “Le Diippion. Études historique et topographique”, *Revue des études byzantines* 8 (1950), s. 152-161.
- 33 Pierre Gilles (Petrus Gyllius), 1544-1550 yıllarında Osmanlı başkentinde yaşayan doğa bilimcisi, topograf, çevirmen.
- 34 Hayvanat bahçesi ve İncilci Yahya Kilisesi'yle ilgili Mango'nun faydalandığı yazarlar özellikle: Pierre Gilles (1561), Pierre Belon (1546-49) ve John Sanderson (1594), ayrıca Philippe Du Fresne-Canaye (1573), Stephan Gerlach (1573-1578), Fynes Moryson (1597), Pietro della Valle (1614-1615), Sieur Du Loir (1639-1641), Antiokheia Patriği Macarius (1652), Jean de Thévenot (1655-1656), Thomas Smith (1673), Joseph Pitton de Tournefort (1700) ve James Dallaway (1795) olmuştur. Bunlardan başka Franz Kauffer ile Jean-Baptiste Lechevalier'e ait haritadan (1800, 1802 ve 1812) ve 1786 yılına ait gravürlerden söz etmiştir: Sir Richard Worsley, *Museum Worsleyanum, or, A collection of antique basso relievos, bustos, statues and gems with views of places in the Levant taken on the spot in the years MDCCCLXXX v.2* (London: s.n., 1794), s. 107. Bkz. Cyril Mango, “Le Diippion. Études historique et topographique”, *Revue des études byzantines* 8 (1950), s. 158-159. Mango, İncilci Yahya Kilisesi'nin yeri olarak Parsel 2'de bulunan Antiochus Sarayı önünde bulunan rotundamn olduğu bölgeyi önermişti.
- 35 Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, 953 (1546) *Târihli* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1970), s. 2. 1600 tarihli vakıf defterinde ise bu vakfın artık bulunmadığı kaydedilmiştir: Mehmet Canatar, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, 1009 (1600) *Târihli* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2004), s. 2. Ayrıca bkz. İbrahim Hakkı Konyalı, *İstanbul Sarayları: Atmeydanı Sarayı, Pertev Paşa Sarayı, Çinili Köşk* (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1942), s. 101, s. 161. Konyalı'ya dayarak: Cyril Mango, “Le Diippion. Études historique et topographique”, *Revue des études byzantines* 8 (1950), s. 152-161. 1563 tarihli bir belge de Arslanhâne ile Divanyolu'na

- yakın bir dükkândan söz etmektedir: İbrahim Hakkı Konyalı, *Mimar Koca Sinan* (İstanbul: Nihat Topçubaşı, 1948), s. 24.
- 36 Mango'nun Diippion'daki İncilci Yahya Kilisesi ile buradaki hayvanat bahçesi ile ilgili tezlerine eleştirel bir bakış için bkz. Jonathan Bardill, "The Palace of Lausus and Nearby Monuments in Constantinople: A Topographical Study," *American Journal of Archaeology* 101 (1997), s. 67-95. Bardill, İncilci Yahya Kilisesi'ndeki hayvanat bahçesi ile Firuz Ağa Camisi'nin güneyinde yer alan hayvanat bahçesinin, Mango'nun İbrahim Hakkı Konyalı'ya dayandırarak ileri sürdüğü gibi, aynı mekân olamayacağını savunur (bkz. yukarıda, 35 numaralı not). Ayrıca söz konusu kilisenin Parsel 2 üzerine yerleştirilemeyeceğini iddia eder. Daha sonra Bardill, "15. ve 16. yüzyıllarda şehrin bu bölgesinde iki hayvanat bahçesi vardır; biri Ayasofya yakınlarında, diğeri Hippodrom'un karşı tarafında, İbrahim Paşa Sarayı ile Firuz Ağa Camisi arasında. Gilles'in ziyaret ettiği hayvanat bahçesi ikisi de olamaz, ama burasını *sito prope Sophiam, olim Augusta eo appellato* diye tarif ettiğine göre, olasılıkla sözünü ettiğimiz iki manzarada da gösterilen hayvanat bahçesini ziyaret etmiştir," sonucuna varır. Bardill, Matrakçı Nasuh minyatürü ile Freshfield resminde gösterilen Bizans yapısına yerleşmiş olan hayvanat bahçesinden söz etmektedir.
- 37 Mango Hippodrom'u kuzeybatıdan resmeden bu iki temsili resimdeki yapıyı Diippion'daki kilise olarak tanımlamıştı: Cyril Mango, "The Development of Constantinople as an Urban Centre," *The 17th International Byzantine Congress. Main Papers* (New York: Aristide D. Caratzas Publications, 1986), s. 127-128; yeniden basımı: Cyril Mango, *Studies on Constantinople* (Collected Studies Series Cs 394) (Aldershot: Variorum, 1993).
- 38 Jonathan Bardill ve Brigitte Pitarakis, "Catalogue 16" *Hippodrom/Atmeydanı II. A Stage for Istanbul's History* (İstanbul: Pera Museum Publications, 2010), s. 275-277. Wolfgang Müller-Wiener de Diippion'daki İncilci Yahya Kilisesi'nin Arslanhâne olarak kullanıldığına işaret etmişti. Ancak Müller-Wiener, Freshfield resmindeki anıtsal yapıya karşılık gelen Matrakçı Nasuh minyatüründeki yapıyı Halke Kapı'daki Hristos Halkitis Kilisesi olarak tanımlamıştı: Wolfgang Müller-Wiener, *Bildlexicon zur Topographie Istanbul's. Byzantion, Konstantinopolis, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts* (Tübingen: Wasmuth, 1977), 71 (fig. 49) ve s. 81. Oysa Matrakçı Nasuh Bâb-ı Hümayun yakınında Hristos Halkitis Kilisesi'ni de resmetmişti. Söz konusu bina İnciciyan'm yayınladığı gravürdeki Hristos Halkitis Kilisesi ve Arslanhânetasvirine çok benzemektedir: Gugas İndjidian, *Géographie des quatre parties du monde* (Venice: 1804), s. 5, s. 47. Müller-Wiener eleştirisi için bkz. Jonathan Bardill, "The Palace of Lausus and Nearby Monuments in Constantinople: A Topographical Study", *American Journal of Archaeology* 101 (1997), s. 94, 130 numaralı not. Ayrıca bkz. aşağıda, 44 ve 46 numaralı notlar.
- 39 Jonathan Bardill, "The Palace of Lausus and Nearby Monuments in Constantinople: A Topographical Study," *American Journal of Archaeology* 101 (1997), s. 67-95; bkz. s. 93.
- 40 Albrecht Berger ve Jonathan Bardill, "The Representations of Constantinople in Hartman Schedel's World Chronicle, and Related Pictures", *Byzantine and Modern Greek Studies* 22 (1998), s. 2-37, fig. 9. Hippodrom bölgesinin çeşitli rekonstrüksiyonları için bkz. www.byzantium1200.com.
- 41 Nigel B. Westbrook ve Rene van Meeuwen, "The Freshfield Folio view of the Hippodrome in Istanbul and the Church of St. John Diippion," *Proceedings of the 24th International Conference of the Society of Architectural Historians Australia and New Zealand (SAHANZ)*, 2007. Bu makaleyi benimle paylaşan Nigel B. Westbrook'a minnettarım. Freshfield resminin, Hippodrom'un batısından çalı-

- şılmış birkaç sahneden oluştuğuna ilişkin tezlerini önemsiyorum. Ancak 18. yüzyıl referanslarını gözönüne aldığım da Diippion'daki İncilci Yahya Kilisesi'nin Ayasofya'nın güneydoğu köşesine yerleştiren yoruma katılmakta zorlanıyorum: bkz. aşağıda, 46-49 numaralı notlar. Westbrook ve van Meeuwen'ın tezinde ikna edici bulmadığım noktalardan birkaç tanesine işaret edecek olursam: (1) Mango'nun da belirttiği gibi Bizans kaynakları Diippion'un açık bir alan olduğunu göstermektedir, oysa gösterilen noktada bir açıklık söz konusu değildir; (2) Paspates'in söz ettiği kahvehâneye Osmanlı kaynaklarında da sık sık karşılaşılır; Ayverdi haritasında da işaret edildiği gibi bu kahve çıkış kapılarının olduğu bölgede idi (Ekrem Hakkı Ayverdi, 19. *Asırda İstanbul Haritası* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1978 [1958]); (3) Medrese Sokağı, Cafer Ağa (Soğukkuyu) Medresesi'ne bitişik olan, bugün Alemdar Caddesi'nin doğusunda kalan yokuşun adıdır.
- 42 Simeon, Topkapı Sarayı'nda bir zamanlar Hrisostomos İoannes'in Patrikhanesi olan bir kilise bulunduğunu söyler; ayrıca bu yapının ziyareti sırasında cebehâne olarak kullanılmakta olduğunu ekler. Kilisenin ilerisinde vezir ve paşaların toplanan mekânı olan Divânihâne'den söz ettiğine göre, kastettiği yapı Topkapı Sarayı'nın Birinci Avlusu'nda yer alan Aya İrini Kilisesi olmalıdır: Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, 1608-1619 (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1964). Diğer yandan, Aya İrini Kilisesi, Ayasofya'nın 537'de tamamlanmasından önce patrikhane olarak kullanılmıştı. Osmanlılar ise kiliseyi cebehâne ve yağma malı silâhların depolandığı bir anbar olarak kullanmışlardır.
- 43 *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)* 1, Ziya Yılmaz (ed.), (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), s. 654, 664.
- 44 Cyril Mango ve Stephane Yerasimos, *Melchior Lorichs' Panorama of Istanbul, 1559* (Bern: Ertuğ and Kocabıyık, 1999). Sanatçının yaşamı ve eserleriyle ilgili en yeni çalışma: Erik Fischer, Ernst Jonas Bencard ve Mikael Bøgh Rasmussen, *Melchior Lorichs*, c. 1-5 (Copenhagen: Vandkunsten Publishers and The Royal Library, 2009-2010). Müller-Wiener gibi yazarların da İnciciyan'ın yayımladığı gravür nedeniyle yanlış oldukları ve yapıyı Hristos Halkitis Kilisesi olarak tanımladıkları akla gelmektedir. Bkz. yukarıda, 38 numaralı not. Ayrıca bkz. Nigel Westbrook, Kenneth Rainsbury Dark ve Rene Van Meewen, "Constructing Melchior Lorichs's Panorama of Constantinople", *Journal of the Society of Architectural Historians* 69/1 (2010), s. 62-87. Yazarlar, Pera surlarının doğusundan bakıldığında, eğer Mango'nun önerdiği mevkide idiyse, Hristos Halkitis Kilisesi'nin kalan bölümleri (Arslanhâne) rahatlıkla görülebiliyor olacaktı demekteler. Bkz. Cyril Mango, *The Brazen House* (Copenhagen: i kommission hos Ejnar Munksgaard 1959). Oysa İnciciyan, bir başka yerde, Ayasofya ve Atmeydanı yakınında fazla büyük olmayan, içinde Arslanhâne ve Nakkaşhâne'nin yer aldığını söylediği bu yapıyı İncilci Yahya Kilisesi olarak tanımlamış, başka rivayetlere de yer vermişti: P. Ç. İnciciyan, 18. *Asırda İstanbul* (Tercüme ve Notlar H. D. Andreasyan), İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1976, s.58. İnciciyan bir görgü şahidi olarak bu Arslanhâne'nin 1802'de yandığını, 1804 yılında da yıkıldığını yazmıştır.
- 45 Nigel Westbrook, Kenneth Rainsbury Dark ve Rene Van Meewen, "Constructing Melchior Lorichs's Panorama of Constantinople", *Journal of the Society of Architectural Historians* 69/1 (2010), s. 62-87.
- 46 Mango'nun, (Sir Richard Worsley'in *Museum Worsleyanum* adlı eserinin ikinci cildinde yer alan) Willey Reveley tarafından çizilen kilise resmi ile ilişkilendirdiği Khalke Kapı Kilisesi'ni, söz konusu kilisenin Theotokos Varaniotissa olduğunu iddia ederek sorgulayan bir görüş için: Neslihan Asutay-

Effenberger and Arne Effenberger, "Zur Kirche auf einem Kupferstich von Gugas İnciciyan und zum Standort der Chalke-Kirche, *Byzantinische Zeitschrift* 97/ 1 (2004), s. 51-94. Bu çalışmada literatürü bir tablo ile özetleyen önemli bir bölüm yer almaktadır. İnciciyan gravüründe Hristos Halkitis Kilisesi olarak tanımlanan yapının büyük olasılıkla Zeuksiptos olduğunu ileri süren görüş için : Firat Düzgüner, *Iustinianus Dönemi'nde İstanbul'da Yapılar, Procopius'un Birinci Kitabının Analizi* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004), s. 72-73. Wulzinger'in Lorichs'in bakış açılarını tespit eden çalışmasını irdeleyen Westbrook ve van Meeuwhe'nin adı geçen panoramalarda Hristos Halkitis Kilisesi'ne dair tespitleri de kanımca şüphelidir: Karl Wulzinger, "Melchior Lorichs Ansicht von Konstantinopel als topographische Quelle" *Festschrift Georg Jacop*, T. Menzel (ed.), (Leipzig: Harrassowitz, 1932), s. 355-367. Wulzinger'in tespiti ettiği bakış açlarına göre Lorichs ve Loos tarafından Ayasofya'nın hemen sağında olarak resmedilen kilisenin aslında Bazilika'nın arkasında kalması gerekmez miydi? Her ne kadar panoramalar birleşik görünümünden oluşuyor olsa da, Mattheaus Merian'ın 1635 tarihli "*Constantinopolitana urbis effigi ad vivum expressa quam turca*" başlıklı panoraması bu kuşkuvarı desteklemektedir. Burada Ayasofya'nın bir yanında Zeughaus (Cebehâne) olarak işaretlenmiş bir yapı, diğer yanında Lorichs ve İnciciyan gravürlerinden tanıdığımız (Hristos Halkitis Kilisesi olarak tanımlanan) yapı bulunmaktadır. Öte yandan, 1720 *Sumâmesi*'nde Levni tarafından resmedilen çini kaplı Nakkaşhâne gösteren minyatürü de bu mevki ve Arslanhâne hakkında soru işaretleri uyandırmaktadır. Maalesef Seyyid Vehbi'nin *Sumâme* metni de bu konuya bir açıklık getirmemektedir.

- 47 Nigel Webb ve Caroline Webb, *The Earl and His Butler in Constantinople. The Secret Diary of an English Servant among the Ottomans* (London: I. B. Tauris, 2009), s. 27.
- 48 Philipp Franz Reichsfreiherr Gudenus, *Türkische Reise 1740/1741*. Gordan, Erwein ve Ernst Gudenus (ed.). Weiz: Schodl, 1957, s. 101: "Ayasofya'nın avlusundaki kuyuyu gördüm, sonra da padişahın hayvanat bahçesini. Yeraltı dehlizleri ve tonozlar içine yerleştirilmiş olan hayvanlar bakımsızdı. Zayıf bir meşâle ışığında insana korku veriyor. Nadir görülen vahşi hayvanlara gelince, sadece üç arslan, bir kaç kaplan, bir çakal ve bir kaç kurt vardı. Bu bina önceleri İncilci Yahya Kilisesi imiş."
- 49 Kilisenin kubbesi Rossini panoramasında 22 numarayla işaretlenmişti: G. Curatola, "Drawings by Colonel Giovanni Francesco Rossini, Military Attaché of the Venetian Embassy in Constantinople", *Art Turc/Turkish Art. 10e Congrès international d'art turc* (Genève: Fondation Max van Berchem, 1999), s. 225-231. Sotheby's Paris'de, "Turkophilia Révélée" sergisinde, 19-22 Eylül 2011 tarihlerinde sergilenen bu panoramada söz edilen ibare: "*S Giovanni Tedogo serve in pñte di serreglio per sofieri de Gran Sigre*". Ayrıca bkz. Giorgio Lombardi, "Tre vedute di Costantinopoli. XVIII secolo", *Eredità dell'Islam. Arte Islamica in Italia*. G. Curatola (ed.), (Venedik: Silvana Editoriale, 1993), s. 494-496; Tommaso Bertele, *Il Palazzo degli ambasciatori di Venezia a Costantinopoli* (Bologna: Casa Editrice Apollo, 1931), fig. 136, 137.
- 50 1509 depremi için bkz. Cyril Mango, "Le Diippion. Études historique et topographique", *Revue des études byzantines* 8 (1950), s. 159, 3 numaralı not.
- 51 Diippion'daki İncilci Yahya Kilisesi'nin, Sultan Ahmed Camisi'nin inşası sırasında (1606-1617) malzeme toplanırken yok olmasıyla ilgili Batılı seyyahların, özellikle Julian Bordier'in yazdıkları için: Jean-Pierre Grélois, "Western Travellers' Perspectives on the Hippodrome/Atmeydam: Realities and Legends (Fifteenth-Seventeenth Centuries)", *Hippodrom/Atmeydanı II. A Stage for Istanbul's History* (İstanbul: Pera Museum Publications, 2010), s. 216-218.

- 52 James Dallaway sözettiği binaların teşhisinde yanlış olabilir; kendisinden önceki seyyahlardan intihâl yapmış da olabilir. Buna karşın Pierre Benon'a göndermede bulunarak onun zamanında her bir sütuna bir aslan zincirlendiğini belirtmesi önemlidir: James Dallaway, *Constantinople ancient and modern, with excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad* (London: T. Bensley for T. Cadell Jnr. and W. Davies), 1797, s. 98.
- 53 Mango 1808 yılındaki Alemdar Vakası sırasında çıkan korkunç yangının yapının son kalıntılarını da yok ettiğini öne sürer ve Diippion'un yerine bir cebeciler kışlası yapıldığını ekler. Ayrıca son kalıntıların Hippodrom girişinin kuzeydoğusuna bir kahvehane inşaatı sırasında tahrip edilmiş olabileceğini söyler. Burada bir yanılğı var gibi: bkz. aşağıda, not 55. Osmanlı kaynaklarının çapraz okunması bu bölgede bulunan çeşitli binaların teşhis edilmesinde yardımcı olabilir.
- 54 1741 yılındaki yangın için bkz. Baron Joseph von Hammer-Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi (1740-1757)* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983-1992), s. 35.
- 55 Câbi Ömer Efendi, *Câbi Tarihi (Târih-i Sultân Selim-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlil ve Tenkidli Metin I*, Mehmet Ali Beyhan (ed.), (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), s. 49: *Ayasofya-i kebir câmi-i şerifi kurbunda cebehâne kışlaları derûnundan âteşi sûzân zuhûriyle külliyyen Kabasakal'a ve İshâkpaşa'ya varınca muhterik olup ve Cebehâne (41u) kışlaları ittisâlinde Arslanhâne olmağla, Cebehâne ocağına birkaç orta daha zamm ve güşâd ile Arslanhâne ve Nakkaşhâne'yi Cebehâne'ye idhâl ve Arslanhâne Fazlı Paşa Sarayı'na bâ-fermân nakl olunup, lâkin Arslanhâne-i merkûm Ayasofya'dan mukaddem binâ' olmuş bir atık binâ olmağla, kârgirleri arasında tılsım gibi mermerden âdem tasvirleri ve divarlarının aralarından [i]lbrik gibi küpler çıkup ve taşdan âdem kafaları zuhûriyle, çok kimesneler çok sözler söyleyüp binâsına, hâcegân-ı Divân-ı hümayûndan maktûl Tâhir Ağazâde Mehmed Emin Efendi, Binâ Emîni nasb ü ta'yîn ve iki mu'anven kapulu bir kışla-ı latîf binâsiyle, kendüsi dahi talâtî Pâdisâhi ve kışla kapuları yanlarına çift ejder ağzı çeşmeler binâ' ve sular firâvân birle Cebehâne ocağı dahi iltîfât-ı Şâhâne ile ma'mûr olunmuştur.* (1791 ve 1795 yıllarında) Arslanhâne'deki sosyal toplantılar için: V. Sema Arkan, *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarufından Tutulan Rûznâme* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993), s. 3 ve s. 207. Ayrıca bkz: Yahya Kemal Taştan, "Sufî Şarabından Kapitalist Metaya Kahvenin Öyküsü", *Akademik Bakış* 2/4 (2009), s. 53-86. 9 Aralık 1802'de, o sırada restore edilmekte olan Cebehâne kışlasında yangın çıkar. Söndürme faaliyetini seyretmek isteyen sultan hemen buraya yakın kızkardeşi Hadice'nin, dörtöl ağzındaki konağına yerleşir; alevler Hadice'nin konağına atladığında da Bâb-ı Hümayun üzerindeki metruk kasra geçer. Hadice'nin sarayının bazı bölümleri yıkılarak yangın söndürülür; Cebehâne, Arslanhâne, Hilâthâne, Nakkaşhâne, Yazıcıbaşızade Tekkesi, Ayasofya Hamamı ile civardaki bazı evler ve dükkanlar yanar: V. Sema Arkan, *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarufından Tutulan Rûznâme* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993), s. 389. Hadice'nin konağını iki yüzyıl önce burada bir sarayı olan Bayram Paşa ve Hanzâde Sultan Sarayı ile ilişkilendirmek mümkündür. Yanan binalar tamamen yıkılarak, malzeme ve arsalarından yararlanılarak yeni bir kışla yapılmıştır: (BOA. CA. 36544). Daha sonra bu kışlanın yerinde önce Dârülfünûn (1846-1862), sonra Adliye Binası inşa edilmiştir. Bu bina da 1933 yılında yanmıştır. Uzunçarşılı da bir plana dayanarak kışlanın yerini Ayasofya yakınında tespit etmiştir: Başbakanlık Osmanlı Arşivi PPK. 1960; fakat bir başka yerde Cebehâne kışlasının Yerebatan Sarmıcı üzerinde olduğunu söyler: Cevdet Adliye 21833 (Uzunçarşılı, 1988a). Bu ikinci kışla, Alemdar Vakası sırasında (1808) yeniceriler tarafından yakılmıştır. İnciciyan bu ikinci cebehâne kışlasından söz etmez: bkz. yukarıda 45 numaralı not.

- 56 Mehmet İpşirli (ed.), Nâ'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ III (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfîkayn)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), s. 1539 (y. 416): *Ve Alay Köşkü altında vâki' eski Halil Paşa sarayını padişah-ı âlem-penah vezîre hibe ve temlik edip bir kaç ay idi ki içine mi'marlar konup ta'mîr ü termîmine sa'y üzere idiler. Şevvalin onbeşinde (01. 07. 1654) eskiden sâkin oldukları Bayram Paşa sarayından ol saray nakl ettiler. A'yân-ı devlet cümle tehniyet-i menzil için varıp mübârek bâd dediler.*
- 57 Orhan Şaik Gökyay, Evliyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*. Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini I. Kitap: İstanbul (İstanbul: YKY, 1995), s. 133 (93b).
- 58 Mehmet İpşirli (ed.), Nâ'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ I (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfîkayn)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), s. 318 (y. 432-433): *Kaçan ki Temürkapu hizâsında sarây binâsına mübâşeret eyledi, cuhûda ısmarladı ki mu'temed olup tamam olunca ne kadar mal sarf olunur ise defter edip ba'dehû kendiden istifâ eyleye. Cuhûd dahi mâl-ı fırâvan sarf edip tarh ve resm ve binâ cemî ân cuhûdun re'yine mufavvaz oldu. İtmâma karib oldukça bir gün cuhûdu getirip harc defterin taleb eyledi. Cuhûd dahi eline verip paşa mutâ'ala ettikte gördü, ziyâde mal sarf olunmuş kesretinden müşme'iz olup 'Ne acep çok gitmiş' deyü sûret-i inkâr ile çin-i cebîn gösterdi. Sonra müteahhit intikamını alır ve paşanın suçlanmasını sağlar: ...sarâyda işleyen ameleyle ta'lîm edip sarâyın serdâbesinden Sarây-ı Âmire'nin duvarı altına varınca bir hafî dehliz kazdırdı.*
- 59 Mehmet İpşirli (ed.), Nâ'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ III (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfîkayn)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), s. 1476 (y. 326): *İstanbul'a gelip Demirkapı'nın kurbunda olan saraya nüüzül vezîre ve padişaha buluşup hedâyasın verdi.*
- 60 Mehmet İpşirli (ed.), Nâ'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ IV (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfîkayn)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), s. 1618 (y. 96): *ve sâkin olduğu saray-ı vak'a mend Â'îşe Sultan saraydır ki hâlâ Ayasofya yolunda merhum Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa birkaç sarây dahi ilhâk ve ta'mîr ettiği saraya munzamm olmuştur...*
- 61 Mehmet İpşirli (ed.), Nâ'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ IV (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfîkayn)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), s. 1582, 1585 (y. 44, 47). O sıralar paşanın hanedân üyesi karısı Ayşe Sultan, 1612 yılında evlendiği ilk kocası Nasuh Paşa'nın Üsküdar'daki sarayında yaşamaktaydı.
- 62 Mehmet İpşirli (ed.), Nâ'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ IV (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfîkayn)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), s. 1612 (y. 87).
- 63 Metin Kunt, "Nâ'imâ, Köprülü and the Grand Vizirate", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi* (1973), s. 57-63.
- 64 Ertuğrul Oral, *Mehmed Halife. Târih-i Gilmânî*, yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi (İstanbul 2000), s. 78-81 (y. 60-62).
- 65 Bkz. yukarıda, 60 numaralı not.
- 66 1762 tarihli bir belge (H. 1176) bu sarayı Mahmud Paşa Camisi'nin yakınlarında göstermektedir: "... Mahmud Paşa cami-i şerifi civarında Köprülü sarayı dimekle maruf saray derûmunda cari mâ-i lezîzi ile..." Bkz. *İstanbul Su Külliyyatı 1. Vakıf Su Defterleri. Hatt-ı Hümayun* (İstanbul: İSKİ Yayınları, 1997), s. 307-308; *İstanbul Şer'iyye Sicilleri. Mâ-i Leziz Defterleri 5* (İstanbul: İSKİ Yayınları, 1997), s. 318.
- 67 Mehmed Râşid ile İsmail 'Âsım (Küçükçelebizâde), *Tarih-i Râşid/Tarih-i İsmail 'Âsım Efendi eş-şehir bi-Küçükçelebizâde I* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1282 [1865]; 1661 yılı (H.1072), Sultân Bayezid'de vâki' Demirkapı Sarâyı'nda âmâde-i azîmet-i râh olan sâhib-i terceme Köprülü Mehmed Paşa ...

- 68 M. Kazım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları* (İstanbul: İSKİ Yayınları, 1999), s. 165-172.
- 69 Törenin ayrıntıları için bkz. M. Çağatay Uluçay, "Safiye Sultanın Düğünü", "Fatma ve Safiye Sultanların Düğünlerine Ait Bir Araştırma"nın parçası, *İstanbul Mecmuası* IV (1958), s. 150. Uluçay'ın nerede bulunduğunu belirtmediği bir belgede Râmi [Mehmed] Paşa'nın sarayından varış noktası olarak söz ediliyor. Mehmet Arslan, çeyiz ile gelinin geçit törenini anlatan söz konusu belgeyi tespit etmiştir: TSM D. 10592. Bkz. Mehmet Arslan, "II. Mustafa'nın Kızı Safiye Sultan'ın Düğünü Üzerine Bir Belge", *Osmanlı Makaleleri. Edebiyat, Tarih, Kültür* (İstanbul: Kitapevi, 2000), s. 567-574: *Bâb-ı Hümayun'dan çıkup Sovuk Çeşme'ye nâzil olan şah-râhdan 'ubûr idüp ve Alay Köşkü öninden Temürkapu'da Râmi Paşa Sarâyı nâmıyla müstehâr olan sarây-ı 'âlilerine nüzûl olunup...* Sonra: *Bâb-ı Hümayun'dan minvâl-i meşrûh üzere çıkup Cebehâne öninden, At Meydanı'na karîb mahalden, Sovuk Çeşme'ye müntehî olan nech-i şâhiden, Alay Köşkü öninden Temürkapu'da Râmi Paşa Sarâyı ile be nâm olan sarây-ı 'âlilerine nüzûl buyurdular...* Ayrıca bkz. Mehmed Râşid ile İsmail 'Âsım (Küçükçelebizâde), *Tarih-i Râşid/Tarih-i İsmail 'Âsım Efendi eş-şehir bi-Küçükçelebizâde I* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1282 [1865]): 1710 (H.1122), *Süleymaniye'de vâki' kendü sarây-ı âlilerinde vüzerâ ve ulemâya ale't-tertib ziyâfet ü it'âm ve icrâ-yı sünnet-i velîmede ihtimâm buyurdular...* Râşid şu sözleri de ekler: *Sarây-ı Hümayuna varup Sultân hazretlerini müretteb alay ile zikr olunan Süleymaniye Sarâyı'na götürdüklerinden sonra...*" 1683 yılına tarihlenen Havass-ı Refia sicillerinde yer alan bir ifadeden anlaşıldığı üzere, Maktûlzâde Ali'ye babası Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'dan kalan söz konusu Süleymaniye Sarayı'nın ilk sahibi Siyavuş Paşa imiş. Bu bilgiyi benimle paylaştığı için Deniz Karakaş'a teşekkür ederim: *Clay Pipes, Marble Surfaces: The Topographies of Water Supply and Waste Disposal in the Outskirts of the Early Eighteenth Century Ottoman Capital*, Ph.D. dissertation, Binghamton University.
- 70 Ne Râşid, ne de Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın 1710 yılında ikamet ettiği sarayın yerine dair bilgi vermezler. Uşşâkizâde de sadrazam sarayının yerini belirtmez. Çeyiz ile düğün alayını anlatan 18. yüzyılın son dönemlerine ait olduğu düşünülen bir belgede de (TSM E. 1573/2) Çorlulu Ali Paşa'nın sarayının yeri hakkında bilgi bulamıyoruz: Mehmet Arslan, "II. Mustafa'nın Kızları Ayşe Sultan ve Emine Sultan'ın Düğünleri Üzerine Bir Belge", *Osmanlı Makaleleri. Edebiyat, Tarih, Kültür* (İstanbul: Kitapevi, 2000), s. 553-565. Bu belgede Ayşe Sultan'ın evlilik törenlerinde sadrazamın sarayından kısaca söz edilir: *Bâb-ı Hümayun'dan, Cebehâne önünden, Sovuk Çeşme'den Sadr-ı 'Âli hazretlerinin sarâyına varlup...* Padişah, tören alayını izlemek için imparatorluk sarayını Temürkapu'dan terk etmiş, Harem kadınları Alay Köşkü'nde yerlerini alırlarken kendisi sadrazamın sarayına yerleşmiştir.
- 71 1709 *Sûrnâmesi*'nde damadın sarayından söz edilmez (TSM D. 10590, 23 S 1121): Mehmet Arslan, "III. Ahmed'in Kızı Fatma Sultan'ın Düğünü Üzerine Bir Belge", *Osmanlı Makaleleri. Edebiyat, Tarih, Kültür* (İstanbul: Kitapevi, 2000), s. 527-551. Silâhdâr Ali Paşa'nın geline hediyeleri bir alay ile Topkapı Sarayı'nı Temürkapu'dan terk edip kara surlarını (*sur-ı sultanî*) yokuş yukarı takip ederek Bâb-ı Hümayun'dan tekrar saraya varmıştır: *hâs bahçeden ve Temürkapu'dan taşra şehre çıkup, Sadr-ı a'zâm Kapusu önünden Bâb-ı Hümayun'dan içerü duhûl...* Sonra çeyiz Valide Sultan'm Eyüp'teki yalısına gönderilmiştir: *Bâb-ı Hümayun'dan taşra çıkup, Sovuk Çeşme'den Alay Köşkü'nün altından, Sadr-ı a'zâm Kapusu önünden, yukarı toğrı Divân Yolu'na çıkup...* Başka bir kayıta da çeyiz alayının bir bölümünün yokuşu tırmanamayıp Şengül Hamamı'nda durduğunu, yoluna ancak hava ka-

- rardıktan sonra devam ettiğini yazar. Bu ifadeler, sadrazam sarayının Alay Köşkü'nün karşısında olduğunu açıkça göstermektedir. Daha sonraki düğün alayının da imparatorluk kapısından çıkıp Divân-yolu'na ulaştıktan sonra cihaz alayıyla aynı güzergâhı izlediği anlatılır: *Bâb-ı Hümayun'dan taşra çıkılıp, Cebehâne önünden, At Meydanı başından Divân Yolu'na ve Divân Yolu'ndan...* Uşşâkizâde ise Ali'nin sarayıyla ilgili bir şey söylemez: Raşit Gündoğdu (ed.), *Uşşâkizâde es-Seyyid İbrâhîm Hasib Efendi, Uşşâkizâde Tarihi* (İstanbul 2005), s. 962, 972-74. Buna karşın Râşid, Silâhdar Ali'nin sarayını Râmi Paşa'nın eski sarayıyla özdeşleştirir: Bkz. aşağıda, 73 numaralı not.
- 72 Mehmet Topal, *Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa, Nusretname. Tahlil ve Metin* (1106-1133/1695-1721), yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi (İstanbul, 2001), s. 727: *Dârü's-sa'âdeden alup âlây-birle Temürkapu kurbünde vâkı' vezîr-i sâni dâmâd-ı şehriyârı Silâhdâr Paşa sarayına götürüp...* Ayrıca bkz. M. Çağatay Uluçay, "Fatma ve Safiye Sultanların Düğünlerine Dair Bir Araştırma", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası IV* (1958), s. 139-148.
- 73 Mehmed Râşid ve İsmail 'Âsım (Küçükcelebizâde), *Tarih-i Râşid/Tarih-i İsmail 'Âsım Efendi eş-sehir bi-Küçükcelebizâde III*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1282 [1865]: 1709 (H. 1121) yine geldikleri tertib üzere mâlik-i evveli Râmi Paşa merhûma nisbetle ma'rûf olup, el'ân kendî mâlik oldukları Temürkapu'da vâkı' sarâyâ isâl olundular. Râşid daha önce gelinin hediyelerinin Silâhdâr Ali Ağa'nın sağdıcı önderliğinde Temürkapu'dan imparatorluk sarayına getirildiğinden söz etmiştir: *sağdıc nâmıyla tebcil olunan Vezîr-i mükerrem Kapudan el-Hâc İbrahim Paşa hazretleri ale's-seher Ahurkapu'da vâkı' sarây-ı mahsûsundan alay ile süvâr olup... Temürkapu'dan Sarây-ı Hümayun'a dâhil... Çeyiz alayı da Temürkapu'dan giriş yapmıştır: ... Kapudan Paşanın önüne düşüp vezîr-i müşârün-ileyh yine geldiği üzere Temürkapu'dan çıkup Sarây-ı Hümayuna dâhil...*
- 74 Bkz. aşağıda, 78 ve 81 numaralı notlar.
- 75 Mehmed Râşid ve İsmail 'Âsım (Küçükcelebizâde), *Tarih-i Râşid/Tarih-i İsmail 'Âsım Efendi eş-sehir bi-Küçükcelebizâde III* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1282 [1865]): 1709 (H. 1121): *Vezîr-i müşârün-ileyhden mühr-i sadâret Sarây-ı Hümayunda alınmağla çekdiri ile kemâ-fî'l-evvel Eğriboz muhâfazasına irsâlinde ta'cîl ve Temürkapu Sarây-ı'nda olan etbâ'ı ve eşyâsı iki çekdiriye tahmîl olunup...*
- 76 Mehmed Râşid ve İsmail 'Âsım (Küçükcelebizâde), *Tarih-i Râşid/Tarih-i İsmail 'Âsım Efendi eş-sehir bi-Küçükcelebizâde III* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1282 [1865]): 1709 (H. 1121), *bi'l-cümle tertib üzere ulemâ ve a'yân-ı devlet Davud Paşa Sahrâs-ı'nda tecemmu' ve alay-ı azîm ile Vezîria'zam hazretleri mâh-ı mezbûrun yirmi birinci günü Topkapusu'ndan derûn-ı sura dâhil ve kemâl-i ferr ü haşmet ile Divân Yolu'ndan Temürkapu Sarây-ı'na vâsıl oldu...*
- 77 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988 [1948]), s. 325-337.
- 78 Mehmed Râşid ve İsmail 'Âsım (Küçükcelebizâde), *Tarih-i Râşid/Tarih-i İsmail 'Âsım Efendi eş-sehir bi-Küçükcelebizâde III* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1282 [1865]): 1709 (H. 1121): *Ta'mir-i Sarây-ı hazret-i Fatma Sultân: Mukaddemâ Vezîria'zam-ı sâbık Bıyıklı Mustafa Paşa'nın mülkü olup el'ân paşa kapusuna kurbu olmak takribiyle defterdârlara mahsûs olan sarây-ı âlide emr-i tevizicileri musammem olan duhter-i sa'âdet-ahter-i Pâdişâhi devletlü Fatma Sultân hazretlerine ihsân ve gereği gibi ta'mir ü termim olunması fermân buyurulmağla, mâh-ı merkûmun on sekizinci günü Defterdâr Efendi ve hâcegân-ı divân yine ol havâlide vâkı' Suyabatan Sarâyı demekle ma'rûfsarâyâ nakl ü tahvile mübâderet ve sarây-ı mezbûru ta'mire mübâseret eylediler.*

- 79 Mehmet İpşirli (ed.), Nâ'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ III (Ravzatü'l-Hüseyin fî Hulâsati Ah-bârî'l-Hâfıkayn)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), s. 1531 (y. 404): *Defterdâr-ı mezbur [Morali Mustafa Paşa] Balaban mescidi etrafında mescidden mâadâ civârında olan evleri tav'an ve kerhen alıp binâ-i azîme ihdâs ve bir sarây-ı âlî binâsına şurû' etmişti.*
- 80 Bkz. yukarıda, 78 numaralı not.
- 81 Ali Paşa'nın bu yeni saray için Kütahya'dan on bin duvar çinisi siparişi: Ahmed Refik, *Fatma Sultan* (İstanbul: Diken, n.d.), s. 11-13; Fatma Sultan sarayı hakkında, ayrıca bkz. Ahmed Refik, *Tarihde Kadın Sımaları* (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, Burhanettin Matbaası, 1931), s. 59-127.
- 82 Bkz. aşağıda, 83 numaralı not.
- 83 Mehmed Râşid ve İsmail 'Âsım (Küçükcelebizâde), *Tarih-i Râşid/Tarih-i İsmail 'Âsım Efendi eş-şehir bi-Küçükcelebizâde V*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1282 [1865]: 1720 (H. 1132), *Nakli hazret-i Sadr-ı 'Âli be-sarây-ı nev-biynyâd: Sadr-ı a'zâm hazretleri İstanbul'u teşriflerinde halîle-i celileleri devletlü Fatma Sultân hazretleri sarâyına nüzü'l buyurmuşlar idi. Lâkin sarây-ı mezbûrun hâriciyyesi ricâl-i dâire-i sadârete gâyet teng olmağla, civârında vâki' Abdurrahman Paşa Sarâyı dahi hâriciyyeye zamm ü ilhâk ve mâ-beyninde hâil olan cidârın kal'ıyla büyüy büyüta ve sâha sâhaya ılsak olundukdan sonra mâh-ı muharremü'l-harâmın ikinci günü fi-mâ-ba'd dîvân sarây-ı mezbûrun dîvânhanesinde olmak üzere Eski Vezîr Sarâyı tarafında olan kapusu güşâde ve Kethudâ bey ve Çavuşbaşı ve Tezkireci Efendiler Mektûbi Efendi ve Muhzır Ağa ve sâir ricâl dâire-i sadâret içün münâsib görülen mevâzi'inde kadr-i kifâye odalar ziyâde kılındı. Ayrıca bkz. Semavi Eyice, "İstanbul'un Kaybolan Eski Eserlerinden: Fatma Sultan Camisi ve Gümüşhaneli Dergâhı", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası* 43 (Prof. Sabri F. Ülgener'e Armağan) (1987), s. 475-511; Reşat Ekrem Koçu, "Fatma Sultan Sarayı", *İstanbul Ansiklopedisi X* (1968), s. 5583.*
- 84 Uzunçarşılı, karmışık bir ifadeyle de olsa, Ayasofya yönünden hareketle Yerebatan caddesi takip edildiğinde önce Abdurrahman Paşa Sarayı'nın, sonra da bitişindeki Fatma Sultan Sarayı'nın görüleceğini söyler: İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988 [1948]), s. 252.
- 85 Mehmet İpşirli ve Semavi Eyice, "Bâbü'lî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 4 (1992), s. 387.
- 86 Mehmed Râşid ve İsmail 'Âsım (Küçükcelebizâde), *Tarih-i Râşid/Tarih-i İsmail 'Âsım Efendi eş-şehir bi-Küçükcelebizâde V*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1282 [1865]: 1720 (H. 1132): *alay ile Bâb-ı Hümayun'dan Soğuk Çeşme önünden Alay Köşkü'nden Şengül Hamamı Yokuşu'ndan Dîvân Yolu'yla Vezneciler içinden Süleymaniye yoluyla Ağa Kapusu kurbunda vâki' Halil Efendi Hânesi denmekle ma'rûf müceddeden Sultân-ı müşâriin-ileyhâ hazretleriçün binâ olunan sarây-ı behcet-efzâyâ varıldı... Sonra sultanefendi alayı taşımur: bu tertib ile Bâb-ı Hümayun'dan çıkılıp Ayasofya'nın ve cebehâne-nin önünden Soğuk Çeşme yoluyla Alay Köşkü altından eski vezir kapusu yanından Şengül Hammamı Yokuşu'yla Veziriazam sarayının önünden Cıgaloğlu Sarâyı kurbundan Mahmud Paşa Câmi'i yoluyla Cebecibaşı Sebzi Efendi hânesi önünden Dîvân Yolu'na çıkılıp Sîmkeşhâne ve Vezneciler içinden Süleymaniye kurbundan Sultân-ı müşâriin-ileyhânın sarâyına nüzü'l olunmağla...*
- 87 Bâbü'lî Caddesi'nin karşı tarafında yer alan Çiftesaraylar daha sonraları Çağal/Çıgaloğlu Sarayı diye anılmıştı. 19. yüzyılsonunda burada Düyûn-ı Umumiye inşa edildi (1882); aynı binada bugün İstanbul Erkek Lisesi bulunuyor. 1735'ten 1810'a kadar civardaki kaldırımın inşaatlarına ilişkin belgeler, bazı nirengi noktalarıyla birlikte göz önüne alındığında sadrazamların eski ve yeni saraylarının yerini belirlemede yardımcı olur. C.BLD. 6861 (20 Ekim 1735/2 C 1148): Sadrazam Sarayı'nın kapısından

- Şengül Hamamı'na, oradan Yerebatan Sarayı köşesine, sonra Ayasofya Cebeci Kolluğu, Alayköşkü, Aydmoglu Tekkesi, Hocapaşa ve Bahçekapısı'na kadar yapılan kaldırım onarımları; C.BLD. 708 (7 Haziran 1760/23 L 1173): [Sadrazam] Saray Kapısı'ndan Darüssaade Ağası Sebili'ne, oradan da Şengül Hamamı'ndan geçip Defterdârlık Kalem Kapısı'na kadar yapılan kaldırım onarımları; C.BLD. 3464 (17 Haziran 1778/ 21 Ca 1192): 28. Cizyeciler Kolluğu'ndan Paşakapısı önündeki [Darüssaade] Ağası Sebili'ne kadar, sonra Şengül Hamamı, oradan da dörtöl ağızında Çalıcı Mehterler Kışlası'nın köşesine kadar yapılan kaldırım onarımları; C. BLD. 3299 (28 Mart 1810/21 S 1225): Çatalçeşme'den Yerebatan [Sarayı] ahırlarına, oradan Bâbîâli'nin yanındaki 28. Cizyeciler Kolluğu'na, sonra da Şengül Hamamı'na kadar yapılan kaldırım onarımları. Bu arada Ayverdi'nin Şengül Hamamı'nın bir zamanlar Mahmud Paşa Sarayı'nın parçası olduğuna ilişkin önermesinin araştırılmaya değer olduğunu düşündüğümü kaydetmeliyim: Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri* IV (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1974), s. 608-609. Köprülü Mehmed Paşa'nın sarayının da Mahmud Paşa Camisi kompleksi civarında olması dikkate alınmalıdır. Bkz. yukarıda, 66 numaralı not.
- 88 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988 [1948]), s. 251.
- 89 Tülay Artan, "Royal Weddings and the Grand Vezirate: Institutional and Symbolic Change in the Early 18th Century", *Royal Courts and Capitals*, Tülay Artan, Jeroen Duindam ile Metin Kunt (ed.), (Leiden: Brill, 2011), s. 339-399. Burada sıralanan nirengi noktaları ve caddeler şunlardır: *Bâb-ı Hümayun*, *Cebehâne [önünden]*, *Ayasofya Hamamı [önünden]*, *Divânıyolu'na gidecek dörtöl ağızına*, *Bakkallar köşesi[nden dik aşağı]*, *Soğukçeşme [Kapısı] [önünden]*, *Alay Köşkü [altından]*, *Şengül Hamamı yokuşundan*, *veziriazam ard kapısından*, *Sebil köşesi[nden sapılıp]*, *Divânıyolu[na çıkılıp]*.
- 90 1728'deki düğüne ilişkin tek kayıt Küçükcelebizâde'de bulunmaktadır: 25 Mayıs 1728'de (15 L 1140), Salihâ'nın çeyizi gönderilmiş; iki gün sonra Salihâ Sultan'ın cihaz alayı Eyüp'teki Defterdâr İskeleyi'nde yer alan sarayına taşınmıştı. Bir sonraki gün yapılan nikâhın ardından, sultanefendi Bağçekapı'dan çıkarak surların dışındaki yolu takip eden düğün alayıyla sarayına götürüldü. Yol iki saat sürmüştü: 18 Kasım'da (15 R 1140), Ayşe ile Zeynep'in nikâh törenleri Topkapı Sarayı'nda gerçekleştirilmişti. Beş gün sonra Ayşe Sultan'ın çeyizi sarayına gönderildi. Ardından 8 Aralık'ta (6 CA 1140) Zeynep'in çeyizi gönderildi, ertesi gün de düğün alayı düzenlendi.
- 91 Mesut Aydın (ed.), Vak'anüvis Suphî Mehmed Efendi, *Subhi Tarihi. Sâmi ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)* (İstanbul: Kitabevi, 2007), 10b: *Eski Paşa Kapusuna*. Subhi, 1739 yılında Kırım Hanı'nın İstanbul ziyareti sırasında konakladığı yeri "eski" vezir sarayı olarak belirtir; bu vesileyle o sırada terk edilmiş bulunan Fatma Sultan'm sarayından söz etmektedir; 143a: *Müsâfiraten sâkin oldukları Eski Paşa Kapusu'na varup*. Kabakulak İbrahim'in "eski saray" a ilerleyen alayı için bkz. 21a: *Paşa Kapusu'na*; 28a: *veziriazamlara mahsûs olan devlet-saray-ı âliye*.
- 92 M. Münir Aktepe (ed.), *Şem'dâni-zâde Fındıklı Süleyman Efendi Târîhi. Mür'it-Tevârih I* (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi, 1976), s. 95.
- 93 Mesut Aydın (ed.), Vak'anüvis Suphî Mehmed Efendi, *Subhi Tarihi. Sâmi ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)* (İstanbul: Kitabevi, 2007), 172b-173a. Bunun için Uzunçarşılı ayrıca *Mürüt-Tevârih ve Zeyl-i Takvimü't-Tevârih*'i alıntılar, s. 34: İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988 [1948]), s. 253, 1 numaralı not.

- 94 M. Münir Aktepe (ed.), *Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi. Mür'it-Tevârih I* (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi, 1976), s. 95.
- 95 Tayyib Gökbilgin, "Bâbiâli", *İslam Ansiklopedisi II* (1949), 175.
- 96 M. Münir Aktepe (ed.), *Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi. Mür'it-Tevârih I*, (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi, 1976), s. 95: *ve arsa-yı muhterikâyı Padişâh Yeni-Hamam tesmiye olunan musannâ ve mülûkî hamamı binâ ve bâkisine menâzil ihdâs olunup...*
- 97 Mesut Aydın (ed.), *Vak'anüvis Suphi Mehmed Efendi, Subhi Tarihi. Sâmi ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)* (İstanbul: Kitabevi, 2007), 185b.
- 98 "Bâbiâli" *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi II* (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1982), s. 939-944; Mehmet İpşirli ile Semavi Eyice, "Bâbiâli," *TDV İslam Ansiklopedisi 4* (1992), s. 378-389.
- 99 Haluk Şehsuvaroglu, *Asırlar Boyunca İstanbul* (İstanbul: Cumhuriyet gazetesi, nd), s. 181-184. Bu cephenin 19. yüzyıl ortalarından bir tasviriyle karşılaştırmız: Mehmet İpşirli ve Semavi Eyice, "Bâbiâli", *TDV İslâm Ansiklopedisi 4* (1992), s. 386.
- 100 Belge için yukarıda, 9 numaralı nota bakınız.
- 101 Siyavuş Paşa 1582-1584, 1586-1589 ve 1592-1593 yılları arasında üç kez sadrazam olmuştur. Haliç'e bakan görkemli bir cephesi ve yüz odası olan sarayı Mimar Sinan tarafından yapılmıştır. Bütün bunlar, Divân-ı Hümayun'un bileşimi ile 17. yüzyılın ortalarına doğru sadaret dâiresinde gerçekleşen değişikliklere ilişkin olarak Pal Fodor'un saptamalarıyla dikkat çekici bir şekilde örtüşüyor: Pal Fodor, "Sultan, Imperial Council, Grand Vizier: Changes in the Ottoman Ruling Elite and the Formation of the Grand Vizieral Telhis", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae Tomus XLVII*, 1-2 (1994), s. 67-85; a. g. y., "The Grand Vizieral Telhis. A Study in the Ottoman Central Administration 1566-1656", *Archivum Ottomanicum* 15 (1997) s. 137-188.
- 102 Bkz. yukarıda, 69 numaralı not.
- 103 Mehmet İpşirli (ed.), *Nâ'imâ Mustafa Efendi, Târih-i Na'imâ IV (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), s. 1216 (y. 398): *Vezîr-i ma'zûlün hânesi mühürlenip... Murad Paşa'nın kendi sarâyı olmamakla Ağakapısı'nda oturup tehniyet etti. Nâ'imâ, V. 4, s. 1217 (y. 400): Gürcü Paşa sarâyına nakl murad ettikte avratı Latif-zâde sarâyı vermemekle Gürcü Paşa'yı Erzurum'dan arz eyledi. Andan Kadirğa limanında Siyavuş Paşa ve Ahmed Paşa Sarâyı dedikleri sarâyı nakl murad edip andan At-meydânı sarayına kasd edip bilâhere Cığala-zâde Mahmud meskeni olan Eski Murad Paşa sarâyını yevmi bir altın kirâ ile tutup teberra'an binâyı başlayıp kendi Davud Paşa sarayına göçtü ki Koca Ferhad Paşa sarâyı dedikleridir. Ayrıca bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988 [1948]), s. 249.*
- 104 Sözü edilen sarayların yerleri için: Hayati Develi (ed.), *Sâi Mustafa Çelebi, Yapılar Kitabı, Tezkiretü'l-Bünyan ve Tezkiretü'l-Ebniye* (İstanbul: YKY, 2003), s. 184-185; Orhan Şaik Gökyay (ed.), *Evliyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi. Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini I. Kitap: İstanbul* (İstanbul: YKY, 1995), s. 133 (93b).
- 105 İstanbul Şer'iyye Sicilleri, *Mâ-i Lezîz Defterleri I* (İstanbul: İSKİ Yayınları, 1998), s. 121-122. Bugün Suhte Sinan Camisi ve Çeşmesi (1489) Fatih Muradpaşa Mahallesi'nde bulunmaktadır. Ancak mahalle adını 1471 tarihinde yapılan Otluk Beli savaşında şehit olan vezir Has Murat Paşa'dan almaktadır.

- 106 1648 ve 1649 yıllarında Murad Paşa'yı saray(lar)ı ve bahçe(ler/s)ine su getirmek amacıyla Süleymaniye ve Haseki Sultan şebekelerine gelen suyu artırdığını görüyoruz: bkz. yukarıda, 105 numaralı not.
- 107 Mehmet İpşirli (ed.), Nâ'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ IV (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfıkayn)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), s. 1258.
- 108 Ertuğrul Oral (ed.), *Mehmed Halife. Târih-i Gilmânî*, yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi (İstanbul 2000), s. 77 (y. 59): Ol zikir itdiüğümüz sarayların ednâsı At meydanı'nda olan İbrahim Paşa sarayıdır ve sarayların a'lâsı Süleymaniye Cami'nin altında Sultan Süleyman vüzerâsından Siyavuş Paşa sarayıdır. Şol mertebe saray idi ki Ayasofya ândan numûne ve nişân olur. Zamanımızda veziriazam olan Arnavud Murad Paşa tasarrufuna mâlik oldukta eski saray olmağla ta'mirine mübaşeret olundukta sarayın pencerelerin bin iki yüz saymışlar ve üç yüz odadan mütecâviz ve onbeş hamam ve üç etmekçi dükkânı içinde mevcud idi.
- 109 Orhan Şaik Gökyay (ed.), *Evliyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi. Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini I. Kitap: İstanbul* (İstanbul: YKY, 1995), 32b, 45b ve 93b: üçyüz kâ'a-i 'azimli ve şâhişinli müte'aadid hücreleri vardır ve yedi hammâmı ve elli esnâf dükkânları vardır. Cümle derya ziri pâda nümâyândır ve matbahi ve ıstâblı pâdişâh sarâyında yoktur.
- 110 Mehmet İpşirli (ed.), *Selânikî Mustafa Efendi, Tarih-i Selânikî I (971-1003/1563-1593)* (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989), s. 222. Medrese, Odun Kapısı Yokuşu'nda, Devoğlu Çeşmesi ile Hoca Hamza Mescidi'nin karşısındadır: Zeynep Ahunbay, "Siyavuş Paşa Medresesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 7 (1994), s. 20-21. 1590 tarihli, sultanın vasiyetini bildiren vakfiye için VGM Defter 732, s. 290-95: Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan. Architectural Culture in the Ottoman Empire* (London: Reaktion Books, 2005), s. 506. Ayrıca bkz. Jacques Pervititch, *Sigorta Haritalarında İstanbul*, (İstanbul: Axa Oyak, 2000), resim 69.
- 111 Nigel Westbrook, Kenneth Rainsbury Dark ve Rene Van Meewen, "Constructing Melchior Lorichs's Panorama of Constantinople", *Journal of the Society of Architectural Historians* 69/1 (2010), s. 62-87. Ayrıca bkz. Avusturyalı bir sanatçının elinden 1590 tarihli, panoramik İstanbul manzaraları: Österreichische Nationalbibliothek, Ms. Codex Vindobonensis 8626.
- 112 Hrand D. Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *İÜ Tarih Dergisi* 27 (1973), s. 83.
- 113 Sergi kataloğu: Cornelius Loos, *Tekningar fran en expedition till Fram're orienten, 1710-1711* (Stockholm: Nationalmuseum, 1985).
- 114 Muzaffer Doğan, *Sadâret Kethüdalığı (1730-1836)*, yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi (İstanbul, 1995).
- 115 Murat Uluskan, *Divân-ı Hümayun Çavuşbaşılığı (XVI-XVII. Yüzyıllar)*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi (İstanbul, 1998).
- 116 Recep Ahıskalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâplık (XVIII. Yüzyıl)* (İstanbul: Tatav, 2001).
- 117 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988 [1948]), s. 249-261; Bernard Lewis, "Divân-ı Hümayun", *EP*, v. 2, s. 337-339; Joel Shindler, "Career Line Formation in the Ottoman Bureaucracy, 1648-1750: A New Perspective", *JESHO* XVI, Parts I-III (1973) s. 217-237; Carter Vaughn Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte 1789-1922* (Princeton: Princeton University Press, 1980); ayrıca "Divân-ı Hümayun": Gustav Bayerle, *Pashas, Begs, and Effendis. A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire* (İstanbul: ISIS, 1997), s. 38-39.

- 118 Bu bölge 1660, 1693, 1718 ve 1782 yangınlarında tamamen yanmıştır.
- 119 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993), s. 67; Muzaffer Doğan, *Sadâret Kethüdalığı (1730-1836)*, yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi (İstanbul, 1995), s. 24.
- 120 Tevfik Temelkuran, "Divân-ı Hümayun ve Kalemleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 6 (1975), s. 129-175.
- 121 Divân üyelerinin maliye bölümündeki bürokratlara nazaran gittikçe artan yükselme potansiyeline ilk işaret eden Itzkowitz olmuştur. Bu durumu Divân'ın sıkıca bağlı olduğu sadaret makamının yeni bir güç merkezi olarak ortaya çıkmasına bağlar: Norman Itzkowitz, "Eighteenth Century Ottoman Realities," *Studia Islamica* XVI (1962), s. 73-94.
- 122 Halil İnalcık, *The Classical Age, 1300-1600* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1973), s. 90.
- 123 Carter Vaughn Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte 1789-1922* (Princeton: Princeton University Press, 1980), s. 69-91.
- 124 Stéphane Yerasimos'un transkripsiyonunu, parantezlerde belirtilen birkaç yer haricinde olduğu gibi korudum.